

Published by

giz Deutsche Gesellschaft
für Internationale
Zusammenarbeit (GIZ) GmbH

In cooperation with

लुम्बिनी प्रदेशमा एलआरइडीको पुनर्काल्पना

स्थानीय र क्षेत्रीय आर्थिक विकास

प्रकाशक

Deutsche Gesellschaft für
Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH

दर्ता कार्यालयहरू

बोन र एस्बोर्न, जर्मनी

स्थानीय तथा प्रावेशिक आर्थिक विकास (LPED) परियोजना

राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष परिसर

खुमलटार, ललितपुर

टेलिफोन : +९७७ ९ ५५५५२८९

ईमेल : grape@giz.de

लेखकहरू :

क्रिस्चियन सून

दीपिति खकुरेल

विद्या भण्डारी

अङ्ग्रेजी संस्करण सम्पादक

आन-क्रिस्टन बर्गर

नेपाली संस्करण सम्पादक

रोशन श्रेष्ठ

डा. बद्री प्रसाद वास्ताकोटी

अनुवादक

दिनेश काप्ले

लेआउट डिजाइन

सुवर्ण हुमागाई

आलेख

LPED परियोजना

सङ्घीय आर्थिक सहयोग तथा विकास मन्त्रालय (BMZ)का तरफबाट

यस प्रकाशन सामग्रीको सम्पूर्ण जिम्मेवार लेखक(हरू) हुने छन्।

अप्रिल २०२३

लुम्बिनी प्रदेशमा स्थानीय र क्षेत्रीय आर्थिक विकासको पुनर्गठना

क्रिएटिभ कमन्स

2023 Mesopartner PartG

ठेगाना : Stresemannstrasse 12, 47051 Duisburg

info@mesopartner.com

<https://www.mesopartner.com>

2023 Como-Consult GmbH

ठेगाना : Winterstraße 4-8 22765 Hamburg, Germany,

Tel: +49(0)40 468848-0

Email: info@como-consult.de

website: <https://www.como-consult.de>

२०२३ GIZ LPED परियोजना

ठेगाना : राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष परिसर

खुमलटार, ललितपुर

पोस्ट बक्स १४५७ नेपाल

टेलिफोन +९७७-१-५५५५२८९

यस प्रकाशनको इलेक्ट्रोनिक संस्करण **Creative Commons** Attribute-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public license अन्तर्गत उपलब्ध छ । गैर-व्यावसायिक उद्देश्यका लागि यस प्रकाशनको प्रतिलिपि, वितरण, प्रसारण, प्रयोग र रूपान्तरण गर्न सकिनेछ । यस प्रकाशनलाई उचित श्रेय दिई यसै प्रकारको इजाजतपत्रअन्तर्गत वितरण गर्न सकिनेछ ।

यस लाइसेन्सबाटे थप जानकारीका लागि: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0>

पुस्तिकाबारे

यो पुस्तिकाले सन् २०१९ को जुनदेखि सन् २०२३ को अप्रिलसम्म Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH द्वारा कार्यान्वयन गरिएको स्थानीय र प्रादेशिक आर्थिक विकास परियोजना (Local and Provincial Economic Development/LPED) का उपलब्धिहरूको बारेमा जानकारी दिन्छ । यसले LPED परियोजनाद्वारा लुम्बिनी, कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेशबाट छानिएका ११ नगरपालिकाहरूमा आर्थिक संरचनाको अवस्था सुधार गर्न अपनाइएको स्थानीय र क्षेत्रीय आर्थिक विकास (Local and Regional Economic Development/एलआरइडी) को बारेमा दृष्टिकोण प्रस्तुत पार्छ । यस पुस्तिकामा LPED परियोजनाका कर्मचारीले कार्यान्वयनको सिलसिलामा हासिल गरेको अनुभव र ज्ञानको बारेमा उल्लेख गरिएको छ । तीमध्ये स्थानीय र क्षेत्रीय आर्थिक विकास (एलआरइडी) विधि, स्थलगत मामला अध्ययन (केस स्टडी) तथा विभिन्न एलआरइडी गतिविधिमा भाग लिने सहभागीका विचार तथा दृष्टिकोण यहाँ समावेश गरिएका छन् । यस प्रकाशनले GIZ LPED परियोजनाका अनुभव र उपलब्धिको सन्दर्भमा नेपालमा एलआरइडीको भावी सम्भावनाबारेमा चर्चा गर्छ ।

यस पुस्तिकाले नेपालमा प्रदेश तथा स्थानीय स्तरमा आर्थिक विकासलाई प्रवर्द्धन गर्न चाहने एलआरइडी अभ्यासकर्ता, विकास साफेदार र सरकारहरूलाई लक्षित गरेको छ ।

भूमिका

GIZ को नीतिका प्राथमिकताले अर्थतन्त्रको सामाजिक-पारिस्थितिक रूपान्तरण र वित्तीय क्षेत्रको दिगो रूपान्तरण हासिल गर्न आर्थिक नीति परिमार्जनको प्रक्रिया अवलम्बन गर्छन् । यस परियोजनाले नेपालमा जलवायु अनुकूलन, लचिलो आर्थिक विकासको प्रतिबद्धताका साथ GIZ Green Resilient Agricultural Productive Ecosystems (GRAPE) /LPED^१ ले स्थानीय र क्षेत्रीय आर्थिक विकास (एलआरइडी) को प्रवर्द्धन गर्छ ।

एलआरइडी स्थानीय सरकार र सार्वजनिक, निजी तथा सहकारी क्षेत्रका अन्य सरोकारवालाको सहभागितामा सहभागितामुलक स्थानीय आर्थिक विकास पहलको योजना निर्माण र त्यसको कार्यान्वयनको एक दृष्टिकोण हो । अर्को शब्दमा, यो स्थानीय र प्रादेशिक क्षेत्रहरूको प्रतिस्पर्धात्मकतामा सहभागितामुलक सुधार गर्ने दृष्टिकोण हो, जसले अन्ततः समावेशी आर्थिक वृद्धिको लक्ष्य राख्छ । एलआरइडी एक निरन्तर प्रक्रिया हो, जसले सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रहरू र नागरिक समाजका सरोकारवालालाई व्यवसाय विकास, उद्यमशीलता र रोजगारी सिर्जना गर्नेतर्फ थप लचकता अवलम्बन गर्न साझेदार बनाउँछ ।

नेपालमा एलआरइडीले सङ्घीयताको औचित्यलाई प्रस्त्रयाउँछ । तसर्थ, एलआरइडी आर्थिक विकासका लागि एक वैकल्पिक दृष्टिकोण मात्र होइन । देशमा विगतका राजनीतिक, सामाजिक र वातावरणीय परिस्थितिहरूबाट माथि उठेर द्रुत आर्थिक पुनर्स्थान हासिल गर्न अत्यावश्यक प्रक्रिया हो । नेपालमा, विगतमा यत्रतत्र छरिएका एलआरइडी प्रयास भएका छन् । तर अझ थप समष्टिगत रूपमा त्यस्ता प्रयास गर्न आवश्यक छ । हालैका वर्षहरूमा देशमा एलआरइडी प्रवर्द्धनमा चासो र प्रयास बढेको देखिएको छ । एलआरइडीमा औपचारिक चासो सन् १९९० मा बहुदलीय लोकतन्त्रको पुनःस्थापनापछि देखापन्यो । त्यसपछि GIZ लगायत विभिन्न विकास साझेदारले फरक-फरक एलआरइडीका लागि विविध पहलहरू अभ्यास गर्दै आएका छन् ।

यस पुस्तिकाले हालैको LPED परियोजनाबाट प्राप्त बुझाइ र सिकाइहरूलाई प्रस्तुत गरेको छ । यो पुस्तिका नेपालमा एलआरइडी गतिविधिहरू सुरू गर्ने सबै संस्थाका लागि उपयोगी हुन सक्छ । यसले एलआरइडी प्रक्रिया र गतिविधिहरूको निर्माण र कार्यान्वयनमा नेपालको सन्दर्भमा प्राप्त यथार्थ अनुभवलाई सङ्क्षेपमा प्रस्तुत गर्छ । यो पुस्तिका नेपालमा जलवायु अनुकूलन र लचिलो स्थानीय अर्थतन्त्र निर्माणमा संलग्न वा चासो राख्ने सबैका लागि मूल्यवान् स्रोत बन्ने अपेक्षा राखिएको छ ।

मगाली आना मन्डर
परियोजना प्रवन्धक LPED

क्रिस्चियन सून
अन्तर्राष्ट्रिय सल्हाकार एलआरइडी
LPED परियोजना

^१ सन् २०२१ देखि Green Resilient Agricultural Productive Ecosystems (GRAPE) कार्यक्रमलाई LPED कार्यक्रमको एक हिस्साको रूपमा कार्यान्वयन गरिएको छ, र यसरी सम्पूर्ण कार्यक्रम नै GRAPE को रूपमा चिनिए आएको छ । GRAPE को वित्तपोषण टिम युरोप अन्तर्गत युरोपेली संघ, फिनल्याण्डको परसाइट्र मन्त्रालय र जर्मनीको संघीय आर्थिक सहयोग तथा विकास मन्त्रालयले संयुक्त रूपमा गरेका छन्, र यसको उद्देश्य सुदूरपश्चिम र कर्णाली प्रदेशमा जलवायु अनुकूल हरित विकास प्रवर्द्धन गर्नु हो ।

परियोजनाबारे

स्थानीय तथा प्रादेशिक आर्थिक विकास (LPED) परियोजना सन् २०१९ को जुन महिनामा सुरू भयो । यो परियोजनालाई नेपालका छानिएका ११ नगरपालिका र तीन वटा प्रदेशमा आर्थिक विकासको ढाँचामा सुधार गर्न करीब चार वर्षका लागि कार्यान्वयन गरिएको थियो । LPED नेपाल सरकार र जर्मनीबीचको सहकार्य गरिएको परियोजना हो, जुन नेपालका तर्फबाट भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालयको मार्गदर्शनमा, र जर्मन सरकारको सङ्घीय आर्थिक सहयोग र विकास मन्त्रालयको तर्फबाट Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH को प्राविधिक सहयोगमा कार्यान्वयनमा आएको हो ।

LPED परियोजनाले GIZ को स्थानीय र क्षेत्रीय आर्थिक विकास (एलआरइडी) भनेर चिनिने क्षेत्रीय आर्थिक विकास दृष्टिकोणका साथसाथै छानिएका मूल्य शृङ्खला प्रवर्द्धन पहललाई कार्यान्वयन गरेको छ । एलआरइडी सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रका छानिएका नगरपालिका तथा अन्य दृढ पात्रहरूको संलग्नतामा स्थानीय आर्थिक विकास पहलहरूको योजना र कार्यान्वयन गर्न एक सहभागितामूलक दृष्टिकोण हो ।

परियोजनालाई लुम्बिनी, कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेशका ११ नगरपालिकाहरूमा लागु गरिएको थियो । ती नगरपालिका हुन्— सिद्धार्थनगर, बुटवल, लमही, घोराही, तुलसीपुर, कोहलपुर, नेपालगञ्ज (लुम्बिनी प्रदेश), भेरीगड्गा, वीरेन्द्रनगर (कर्णाली प्रदेश), धनगढी र गोदावरी (सुदूरपश्चिम प्रदेश) । परियोजनाले नगरपालिकाको प्रतिस्पर्धात्मक लाभका क्षेत्रलाई पहिचान गरी स्थानीय अर्थतन्त्रलाई प्रवर्द्धन गर्न, व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षण, साना परियोजना सहयोग कोष स्थापना, अन्तर-नगरपालिका तथा सार्वजनिक-निजी-सहकारी संवाद मञ्च सञ्चालन तथा स्थानीय सरोकारवालाका लागि क्षमता निर्माणका उपाय अवलम्बन गरी कार्यान्वयन गर्न विभिन्न नगरपालिकासँग सहकार्य गरेको थियो ।

दुर्भाग्यवश, परियोजनाहरूको मूल कार्यान्वयन अवधिमा कोभिड-१९ महामारी फैलियो र केही गतिविधि सञ्चालनमा ठूलो असर पाएयो । फेरिएको परिस्थिति अनुकूल परियोजनाले कार्यान्वयन पक्षलाई जारी राख्न केही कार्यक्रमको मार्ग परिवर्तन तथा परिमार्जन गन्यो । उदाहरणका लागि, नवप्रवर्तन कोष^३ लाई साना परियोजना सहायता कोष (एसपिएसएफ) का रूपमा परिमार्जन गरियो, जसको उद्देश्य महामारीबाट प्रभावित केही निजी तथा सहकारी नेतृत्वका उद्यमलाई वित्तीय तथा प्राविधिक सहयोग पुऱ्याउनु थियो । त्यसैगरी, परियोजनाले लिएको गतिको बलमा व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षणका दुई संस्करणसहित धैरै विधि र प्रक्रिया लागु गरियो, जसबाट अन्तर्वार्ताकार तथा उत्तरदातालाई भाइरस सङ्क्रमणबाट जोगाउने प्रयास भएको थियो ।

सन् २०२१ मा LPED परियोजना GRAPE परियोजनासँग समाहित भयो । GRAPE लाई युरोपेली सङ्घ (इयू), फिनल्यान्डको विदेश मामिला मन्त्रालय र जर्मन सङ्घीय आर्थिक सहयोग तथा विकास मन्त्रालयले टिम यूरोप

^३ नवप्रवर्तन कोषको अवधारण सुरुआतमा नयाँ र उदियमान उद्यमहरूलाई प्रवर्द्धन गर्न, र चक्रवर्ती सहज ऋणको रूपमा बीज पूँजी प्रदान गर्दै नवप्रवर्तनको उत्थान गर्ने हेतुले ल्याइएको थियो ।

(Team Europe) अवधारणा अन्तर्गत इयू तथा यसका सदस्य राष्ट्रहरूको नेपालप्रतिको सहयोगलाई जोड दिनका लागि प्राविधिक तथा आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराउँछन् । GRAPE परियोजना दीर्घकालीन दिगो आर्थिक विकासका लागि नेपाल सरकार र अन्तर्राष्ट्रिय विकास साफेदार समूह (आइडिपिजी) द्वारा अपनाइएको GRAPE दृष्टिकोणमा योगदान पुऱ्याउने विकास सहयोग परियोजना हो । GRAPE परियोजना दीगो जलवायु-उत्थानशील प्रविधि र अभ्यास प्रयोग गर्दै कृषि पारिस्थितिकीय प्रणालीलाई बलियो बनाउनमा केन्द्रित छ । यस कार्यको उद्देश्य सुदूरपश्चिम र कर्णाली प्रदेशमा जलवायु-उत्थानशील, हरित आर्थिक वृद्धिलाई प्रवर्द्धन गर्नु हो । स्थानीय र प्रादेशिक आर्थिक विकासमा ध्यान केन्द्रित गर्दै लुम्बिनी प्रदेश अप्रिल २०२३ सम्म परियोजनाको हिस्सा थियो ।

विषसूची

पुस्तिकाबारे	५
भूमिका	६
परियोजनाबारे	७
लघुरूप सूची	११
आभार	१३
अध्याय एक: नेपालका सन्दर्भमा स्थानीय तथा क्षेत्रीय आर्थिक विकास	१४
१.१ नेपालमा स्थानीय तथा क्षेत्रीय आर्थिक विकासको इतिहास	१५
१.२ एलआरइडी अवधारणा र दृष्टिकोण	१८
१.३ एलआरइडी सिद्धान्तहरू	२०
१.४ एलआरइडी प्रक्रिया	२१
१.५ प्रमुख सरोकारवाला	२३
अध्याय दुई: एलआरइडी साधन, विधि र व्यावहारिकता	२९
२.१ क्षमता विकास (एलआरइडी तालिम)	३०
२.२ प्रतिस्पर्धात्मक लाभको सहभागितामूलक विश्लेषण (पाका PACA) को अवलम्बन	३३
२.३ व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षण	३६
२.४ आर्थिक विकास रणनीति निर्माण गर्ने	४०
२.५ सङ्गठनात्मक रणनीति विकासमा सहजकारी भूमिका	४४
२.६ सार्वजनिक-निजी सहकारी संवाद को मध्यस्थता	४७
२.७ साना परियोजना सहायता कोष (एसपिएसएफ SPSF) सञ्चालन	४९
अध्याय तीन: नेपालमा एलआरइडी : एक सिंहावलोकन	५७
३.१ नेपालमा सफल एलआरइडीका लागि पूर्वशर्त	५८
३.२ एलआरइडीमा स्थानीय तहको सरकारको भावी भूमिका	५९
३.३ एलआरइडीमा सङ्घीय तहको भावी भूमिका	६०
३.४ एलआरइडीमा प्रादेशिक तहको भावी भूमिका	६१
३.४ एलआरइडीमा प्रादेशिक तहको भावी भूमिका	६२
अनुसूची १ : स्थानीय तहको अधिकार सूची	६३

चित्र, बक्स र तालिका

चित्र १:	एलआरइडीका सिद्धान्तहरू	२०
चित्र २:	एलआरइडीका प्रक्रिया तत्वहरू	२२
चित्र ३:	साभेदारको मानचित्र – एक सिंहावलोकन	२४
चित्र ४:	नेपालमा पाका प्रक्रिया र समयरेखा	३४
चित्र ५:	व्यावसायिक वातावरण उप-सूचकांक र सूचकांकहरू (२०२१/२२)	३७
चित्र ६:	व्यावसायिक वातावरण सूचकांक २०२०/२१	३८
चित्र ७:	आर्थिक विकास रणनीति विकास प्रक्रिया	४२
चित्र ८:	संगठनात्मक व्यावसायिक सदस्य सङ्गठन रणनीति विकास प्रक्रियाको सिंहावलोकन	४५
चित्र ९:	एसपिएसएफ कार्यान्वयनको प्रक्रिया	५०
चित्र १०:	LED प्रणाली परिप्रेक्ष्यको योजनाबद्ध चित्रण	६०
तालिका १:	एलआरइडी प्रक्रियाका तत्व र उपकरण	२२

लघुरूप सूची

एडिबी	एसियाली विकास बैंक
बिसिआई	व्यावसायिक वातावरण सूचकांक
व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षण	व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षण
BMZ	जर्मन सङ्घीय आर्थिक सहयोग तथा विकास मन्त्रालय
CD-SG	सपोर्ट टू सबनेशनल गर्भनेन्स (उपराष्ट्रिय सुशासनका लागि क्षमता विकास)
इयू	यूरोपेली सङ्घ
GRAPE	Green Resilient Agricultural Productive Ecosystems
GIZ	Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit GmbH
GTZ	Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit GmbH
आइडिपी	एकीकृत विकास परियोजना
आइडिपिजी	अन्तर्राष्ट्रिय विकास साफेदार समूहहरू
आइडिआई	औद्योगिक उद्यम विकास संस्थान
एलइडी	स्थानीय आर्थिक विकास
LPED	स्थानीय तथा प्रादेशिक आर्थिक विकास
एनसिएफ	राष्ट्रिय सहकारी महासङ्घ
एनजिओ	गैरसरकारी संस्था
एनपिसी	राष्ट्रिय योजना आयोग
एनपिसिएस	राष्ट्रिय योजना आयोग सचिवालय
एमइडी (मेड)	लघु उद्यम विकास
एमइडिइपी (मेडेप)	लघु उद्यम विकास कार्यक्रम
एमइडिपिए (मेड्पा)	गरिबी निवारणका लागि लघु उद्यम विकास कार्यक्रम
एमइएम	लघु उद्यम ढाँचा
एमओएफएजिए (मोफ्गा)	सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय
एमओआइसिएस	उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय
एमओआइटिएफई	उद्योग, पर्यटन, वन, र वातावरण मन्त्रालय
एमओएलसिपिए	भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय
एमओएलएमएसी	भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय
एमओयू	समझदारीपत्र
एमएसएमइएस	लघु, साना र मझौला उद्यम
एमयुएएन (मुआन)	नगरपालिका सङ्घ नेपाल
एनएआरएमआइएन (नार्मिन)	राष्ट्रिय गाँउपालिका सङ्घ नेपाल
ओडिए	आधिकारिक विकास सहायता
पाका	प्रतिस्पर्धात्मक लाभका लागि सहभागीतामूलक मूल्यांकन
सार्वजनिक-निजी सहकारी संवाद	सार्वजनिक-निजी सहकारी संवाद
आरएएनआरडिपी	रसुवा नुवाकोट ग्रामीण विकास परियोजना
आरयुपिपी	ग्रामीण-सहरी साफेदारी कार्यक्रम

एसएमसी	उप-महानगरपालिका
एसएमई	साना तथा मझौला उद्यमहरू
एसएनभी	नेदरल्यान्ड विकास सङ्गठन
एसपिएसएफ	सानो परियोजना सहयोग कोष
टिएइडी	प्राविधिक सल्लाहकार आर्थिक विकास
यूएनडिपी	संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम
भिसी	मूल्य शृङ्खला
भिसिडी	मूल्य शृङ्खला विकास
भिडिसी	गाउँ विकास समितिहरू
भिएचएलएसइसी	पश्चु चिकित्सा अस्पताल र पशु सेवा विशेषज्ञ केन्द्र
डब्ल्युइएन	महिला उद्यमी सङ्घ नेपाल

कृतज्ञता

LPED का सबै साफेदार नगरपालिकाहरूलाई परियोजनाका तर्फबाट हामी कृतज्ञता व्यक्त गर्न चाहन्छौं । स्थानीय पात्र र व्यवसायका आवश्यकताको विश्लेषण गर्ने प्रतिबद्धता र स्थानीय अर्थतन्त्रलाई प्रवर्द्धन गर्ने उनीहरूको अभियानले नै परियोजनाका कार्यक्रमहरू सफल भएका हुन् ।

परियोजनाले प्राविधिक सहायता प्रदान गर्दै गर्दा यस कार्यमा सहयोग पुऱ्याउने सबै व्यावसायिक सङ्घ र सहकारी सङ्घ संस्थाप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछौं । कोभिड-१९ महामारीले परियोजनाको कार्यान्वयनमा प्रभाव पारेको लगायत यावत् चुनौतीका बाबजुद अपेक्षित परिणाम सफलतापूर्वक हासिल गन्यो ।

महामारीले उत्पन्न गरेको चुनौतीलाई पन्छाउँदै परियोजना कार्यान्वयनमा नेतृत्वदायी भूमिका खेल्दै अथाह सहयोग पुऱ्याउने LPED परियोजनाकी वर्तमान कार्यक्रम प्रबन्धक मगाली आना मन्दरप्रति हामी कृतज्ञ छौं ।

GIZ LPED परियोजनाका पूर्वप्रमुख प्राविधिक सल्लाहकार डा. फोल्कर स्टाइगरवाल्डप्रति एलआरइडी अवधारणालाई परियोजनाको सन्दर्भमा एकीकृत गर्नुका साथै सबै आवश्यक सहयोग प्रदान गर्नुभएकामा धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं ।

परियोजना कार्यान्वयनका क्रममा हामीले भेटेका र हामीसँग स्थानीय आर्थिक विकासका सम्भावनाहरूबाटे छलफल गर्न आफ्नो बहुमूल्य समय बिताएका सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रका सबै प्रतिनिधिको सहयोगप्रति हामी उच्च सम्मान व्यक्त गर्दछौं ।

सबै राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय परामर्शदातालाई उनीहरूको समर्पण र नेपालभर स्थानीय आर्थिक विकासलाई प्रवर्द्धन गर्ने प्रतिबद्धताका लागि हामी धन्यवाद दिन्छौं ।

अन्त्यमा, कार्य क्षेत्रमा कार्यरत आर्थिक विकासका प्राविधिक सल्लाहकार तथा कोमो-मेसोपार्टनर कन्सोर्टियमलगायत निरन्तर अनुकूलन र कडा मिहिनेतसाथ परियोजनालाई सफलतापूर्वक कार्यान्वयन गर्न सहयोग पुऱ्याउने सम्पूर्ण LPED टोलीप्रति हामी आभारी छौं ।

धन्यवाद ।

अध्याय एक

नेपालका सन्दर्भमा स्थानीय तथा क्षेत्रीय
आर्थिक विकास

१.१ नेपालको स्थानीय तथा क्षेत्रीय आर्थिक विकासको इतिहास

विभिन्न सामाजिक, राजनीतिक तथा आर्थिक रूपान्तरणमार्फत विकास हुँदै आएको स्थानीय तथा क्षेत्रीय आर्थिक विकास (एलआरइडी) नेपालका लागि एक चिरपरिचित अवधारणा हो ।

सन् १९७० देखि ८० को दशकसम्म नेपालका विभिन्न क्षेत्रको बहुआयामिक विकासलाई तीव्रता दिन स्थानीय क्षेत्र विकास कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यान्वयन गरिएको थियो । तीमध्ये केही परियोजना यस प्रकार छन्— रसुवानुवाकोट विकास परियोजना (१९७६, रान्सु, युएनडिपी), एकीकृत विकास परियोजना-आइडिपी (१९७४, स्विस), सगरमाथा कोसी पहाडी क्षेत्र कार्यक्रम (खर्डेप, १९७९, ओडीए/युके), महाकाली एकीकृत परियोजना (१९७९), आइडिए, युएन), राप्ती उपत्यका एकीकृत विकास परियोजना (१९८०, युएसएड), कर्णाली-भेरी एकीकृत विकास परियोजना (केबर्ड, १९८१, सिडा), धादिङ जिल्ला विकास कार्यक्रम (१९८३, डिडिडिपी, GTZ), सेती एकीकृत विकास कार्यक्रम (१९८६, एडिबी), मेची पहाडी एकीकृत विकास कार्यक्रम (१९८६, एसएनभी), लुम्बिनी विकास परियोजना (१९८०, जाइका), भक्तपुर विकास परियोजना (सहरी नवीकरण, संरक्षण, आर्थिक विकास, १९७५, जर्मन सहयोग), ग्रामीण-सहरी साफेदारी कार्यक्रम (१९९७, रूप/युएनडिपी) र स्थानीय प्रयास मार्फत सहरी विकास परियोजना-युडिएलई (१९९९-२००१, GTZ) । यी सम्पूर्ण परियोजनाहरूको मुख्य काम भनेको स्थानीय आर्थिक विकास (एलइडी) थियो । तिनको मुख्य ध्यान विशिष्ट स्थान विकास गर्ने, स्थानीय क्षेत्रको प्रतिस्पर्धी क्षमता पहिचान गर्ने, रोजगारी सिर्जना गर्ने तथा स्थानीय उत्पादनको बजार विकास गर्ने थियो ।

लोकतान्त्रिक पद्धति अवलम्बन गर्नुअघि नेपालमा विशेषगरी सार्वजनिक-निजी सहयोग परियोजनाका रूपमा केही एलआरइडीका पहलहरू सफलतापूर्वक लागु भएका छन् । यद्यपि एलआरइडीको बारेमा औपचारिक रूपमा चासो भने सन् १९९० मा बहुदलीय प्रणाली अबलम्बनपछि लोकतन्त्रसँग साक्षात्कार हुँदै गर्दा बढेको थियो ।

सन् १९९४ मा मनमोहन अधिकारी नेतृत्वको पहिलो निर्वाचित वामपन्थी सरकारले 'आफ्नो गाउँ आफौ बनाउँ' विकास कार्यक्रम ल्याएको थियो । उक्त कार्यक्रमले छोटो कार्यान्वयन अवधिभित्रै पनि व्यापक लोकप्रियता हासिल गन्यो । फलस्वरूप कार्यक्रमले प्रत्येक गाउँ विकास समितिलाई आआफ्नो क्षेत्रमा स्थानीय परियोजना छनोट गरी कार्यान्वयन गर्न पाँच लाख रुपैयाँ विनियोजन गरेको थियो ।

सन् १९९८ मा तत्कालीन श्री ५ को सरकार र युएनडिपीको संयुक्त पहलमा साना उद्यम विकासका लागि सहयोगस्वरूप लघु उद्यम विकास कार्यक्रम अर्थात् माइक्रो इन्टरप्राइज डेम्पलमेन्ट प्रोग्राम (मेडेप) सुरू भयो । यो कालान्तरमा लघु उद्यम विकास कार्यक्रम अर्थात् माइक्रो इन्टरप्राइज मोडल (मेड) मा आधारित गरिबी न्यूनीकरण पहलका रूपमा विकसित भयो । नेपालमा दिगो लघु उद्यम विकासका लागि सरकारी निकाय र निजी क्षेत्रका संस्थाको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने अभिप्रायले उक्त कार्यक्रमलाई पछि सन् २०१३ मा नेपाल सरकारको पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनामा समावेश गरियो । सन् २०१८ को जुलाईमा मेडेपलाई प्रतिस्थापन गर्दै सरकारको नेतृत्वमा गरिबी निवारणका लागि साना उद्यम विकास कार्यक्रम अर्थात् माइक्रो इन्टरप्राइज फर प्रोभटी एलिमेशन (मेड्पा) समावेश गरियो । यो कार्यक्रम हाल मेड्पा-प्राविधिक सहायताका रूपमा उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयद्वारा लागू गरिएको छ । हाल नेपालका नेपालका सातै प्रदेश तथा ७५३ ओटै स्थानीय सरकारमा पुऱ्याइएको छ ।

औद्योगिक व्यावसाय विकास प्रतिष्ठान (आइडिआई) नेपालमा मानव संसाधन विकास र उद्यमशीलता तथा व्यावसाय प्रवर्द्धनका लागि सन् १९९६ मा स्थापना भएको हो । आइडिआईले यस क्षेत्रमा एलआरइडीको पहल सुरू गर्न अर्को महत्त्वपूर्ण कोसेढुड्गा खडा गन्यो । स्थापनाकालदेखि नै यसले दक्ष प्रशिक्षक, उद्यमी र

व्यवस्थापन सल्लाहकारहरू उत्पादन गरेको छ, जसकारण उद्योग र उद्यम विकासमा ध्यान केन्द्रित गर्नेतर्फ सरकारी र निजी क्षेत्रबीचको सम्बन्ध स्थापित गरेको छ ।

विकास साफेदारको दृष्टिकोणका रूपमा एलआरइडीलाई सन् २००४ मा GTZ को निजी क्षेत्र प्रवर्द्धन कार्यक्रम तथा स्थानीय प्रयासमार्फत सहरी विकास परियोजना, जर्मन विकास सेवा तथा सेकुआद्वारा संयुक्त स्थानीय आर्थिक विकास/Local Economic Development (एलइडी) पहलका रूपमा लागु गरिएको थियो । यस साफेदारीले निजी क्षेत्रको विकासका लागि ज्ञान विकास, स्थानीय अर्थतन्त्रलाई उत्प्रेरित गर्ने पूर्वशर्तका रूपमा सहकार्य र नगरपालिका तथा स्थानीय सरस्थाहरूलाई एकसाथ ल्याएर स्रोत बाँडफाँट आदिसमेतको माध्यमबाट अपेक्षित परिणाम दिएको छ ।

सन् २००४ मा एउटा तथ्य खोजीको कार्यक्रम (Fact Finding Mission) का क्रममा GTZ नेतृत्वको ठोलीले विभिन्न नगरपालिका क्षेत्रको भ्रमण गन्यो । यस क्रममा प्रथम तीन नगरपालिका— लेखनाथ, बुटवल र तानसेन/पाल्पा— लाई स्थानीय तथा क्षेत्रीय आर्थिक विकासको दृष्टिकोण प्रयोग गर्न चयन गन्यो । यस संयुक्त पहलको प्रारम्भिक गतिविधिका रूपमा सन् २००५ को जनवरीमा पोखरा र लेखनाथमा आयोजित प्रतिस्पर्धात्मक लाभको सहभागितामूलक लेखाजोखा (PACA/पाका)^३ तालिम तथा अभ्यास थियो । स्थानीय तहका सार्वजनिक, निजी तथा सहकारी क्षेत्रका सरोकारवाला र GTZ ठोलीले एलआरइडी एवम् पाका पद्धतिमा बृहत् ज्ञान हासिल गरे । एलआरइडी र पाकाको सिद्धान्तअनुरूप लेखनाथका स्थानीय सरोकारवालाले संयुक्त रूपमा प्राथमिकता क्षेत्र, एलइडी रणनीति तर्जुमा र गतिविधि चयन गरे । यसरी स्थानीय सरोकारवालाले एलआरइडी प्रक्रियाको स्वामित्व लिए, बृहत् परिणाम हासिल गरे र दिगोपन सुनिश्चित गरे ।

त्यसपछि तीन कार्यान्वयन चरणसहितको GTZ र GIZ को समावेशी आर्थिक विकास कार्यक्रम (२००८-१९) ले नेपालमा एलआरइडी दृष्टिकोणको प्रवर्द्धन जारी राख्यो । यस कार्यक्रमअन्तर्गत स्थानीय उद्योग वाणिज्य सञ्चालनायत निजी क्षेत्रका संस्थाले जिल्ला, स्थानीय सरकार र अन्यसरोकारवालासँग घनिष्ठ सहकार्यमा आफ्नो क्षेत्रमा उद्यमशील परितन्त्रको प्रवर्द्धन गरेका छन् ।

सन् २०१९ मा GIZ को स्थानीय तथा प्रादेशिक आर्थिक विकास (LPED) परियोजनाले नेपालमा स्थानीय र प्रादेशिक स्तरमा एलआरइडीका लागि संरचनागत अवस्थामा सुधारका लागि कार्य (फ्रेमवर्क) गर्न थाल्यो । परियोजनाले GIZ को क्षेत्रीय आर्थिक विकास दृष्टिकोण, र केही छानिएका मूल्य शृंखला प्रवर्द्धनमा आफ्नो पहल कार्यान्वयन गन्यो । LPED परियोजनाले पाकाद्वारा, व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षण, सार्वजनिक निजी सहकारी संवाद, साना परियोजना सहयोग कोष, आर्थिक विकास रणनीतिलगायत नेपालको सन्दर्भमा अनुकूल हुने एलआरइडीका अन्य तौरतरिकाको प्रारम्भिक परीक्षण गरिएको थियो । ती तौरतरिका अध्याय दुईमा थप विस्तारमा उल्लेख गरेका छन् ।

LPED परियोजनाले ९० नगरपालिकामा पाका अभ्यास सञ्चालन गन्यो । फलस्वरूप सम्भाव्य एलआरइडी परियोजना पहिचान गन्यो । कोभिड महामारीको कारणले ६० प्रतिशतभन्दा बढी परियोजनालाई महामारी तथा स्वास्थ्य व्यवस्थापनतर्फ ध्यान दिनु पर्दा पनि ती कार्यान्वयन भएका थिए । पाका प्रस्तावको ६० प्रतिशत

^३ त्यसबेला नेपालमा PACA लाई LOCA भनिन्थ्यो । LOCA को अर्थ Local Competitive Advantage (स्थानीय प्रतिस्पर्धात्मक लाभ) हो ।

कार्यान्वयन दर सामान्य अवस्थामा पनि सफल मानिन्छ । त्यसका अलावा LPED परियोजनाले सन् २०२० र २०२२ मा व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षणका दुई संस्करण सञ्चालन गन्यो । पहिले संस्करणले ११ ओटा LPED नगरपालिकालाई समेटेको थियो भने दोस्रो संस्करणले GIZ GRAPE/LPED, GIZ सिडी-एसजी तथा सङ्घीयता साफेदारी-सपोर्टलगायत विभिन्न परियोजनामार्फत ४२ पालिकाहरूलाईलाई समेटेको थियो । तीन ओटै परियोजनाले आर्थिक सुशासनलाई प्रवर्द्धन गर्न पालिकाहरूसँग मिलेर काम गरे र व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षणलाई उद्यमको दृष्टिकोणबाट आर्थिक सुशासनको मूल्यांकन गर्न उपयोगी माध्यम भएको महसुस गरे । व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षणलाई दोस्रो संस्करणमा ११ बाट ४२ सम्म पुन्याउन तीन ओटै परियोजनाले आफ्ना साफेदार पालिकाहरूमा आर्थिक सुशासनलाई सुदृढ गर्ने लक्ष्य लिएकाले नै सम्भव भएको थियो ।

LPED परियोजनाले मुख्यतया सुदूरपश्चिम र कर्णाली प्रदेशमा काम गर्ने भएकाले LPED परियोजना मुख्यतः लुम्बिनी प्रदेशका सात नगरपालिकाहरूमा सञ्चालन गरिएको थियो । यो प्रतिस्पर्धात्मक लाभका क्षेत्रका मूल्यांकन, आर्थिक विकास रणनीति तर्जुमा, एलआरइडीमा स्थानीय क्षमता विकास र संवादको मञ्चका लागि मध्यस्थता गर्ने काममा केन्द्रित थियो ।

सन् २०२२ मा सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले नेपालमा एलइडीमा एक मुख्य (फ्ल्यागसिप) कार्यक्रम सुरू गन्यो । यस सङ्घीय एलइडी कार्यक्रमका लागि स्थानीय सरकारलाई सर्वानुदानमार्फत वितरण गरिने तीन अर्ब रुपैयाँको प्रारम्भिक कोष रहेको छ । सम्बन्धित पालिकाहरूमा लाभदायक परियोजना तिनको आर्थिक क्षेत्र, उपक्षेत्र र अन्य योग्यता मापदण्डको प्रतिस्पर्धात्मकताका आधारमा पहिचान गरिनेछ । आर्थिक वर्ष २०७९/८० (२०२२/२३) मा सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले एलइडी कार्यक्रम छिउँ प्रारम्भ गर्ने, करिब तीन सय नगरपालिकालाई एलइडी अनुदान उपलब्ध गराउने र आगामी वर्षहरूमा सबै ७५३ नगरपालिकालाई दिइने सहायता बढाउने योजना बनाएको छ ।

एलइडी कार्यक्रमलाई संरक्षित गर्न र यसको कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्न सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले वि.सं. २०७९ को प्रारम्भमा मन्त्रालयले प्रस्तुत गर्ने 'नवप्रवर्तन स्थानीय आर्थिक विकास कार्यक्रम सञ्चालन कार्यविधि, २०२२' शीर्षकको मस्यौदा निर्देशिका तयार गरेको छ ।

यसका अतिरिक्त, नेपाल उद्योग वाणिज्य महासङ्घले सन् २०२१ को जनवरीमा देशभर स्थानीय आर्थिक विकासमा संलग्न हुन, सहभागी हुन र योगदान पुन्याउन सरकारी निकायसँग सम्पर्क गर्न मिल्ने गरी एक विशेष एलइडी उपसमिति पनि गठन गन्यो ।

यसबाहेक, पालिकास्तरमा एलइडी र एलआरइडी गतिविधिमा रुचि बढेको छ । उदाहरणका लागि, लिशङ्खु पाखर गाउँपालिका (सिन्धुपाल्बोक) ले सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय र स्थानीय विकास प्रशिक्षण प्रतिष्ठानलाई समर्थन गर्ने रणनीतिक र दिगो एलइडी योजना विकास गर्न पाका दृष्टिकोण लाग्नु गन्यो । उक्त एलइडी योजनाले एलइडी समितिका लागि संस्थागत ढाँचा र एलइडी संवाद मञ्चहरूको सङ्गठनको विस्तृत वर्णन गर्छ । र, स्थानीय सरकारमा एलइडी केन्द्रबिन्दु स्थापना गर्ने सम्भावना औल्याउँछ ।

पछिल्ला केही दशकमा विभिन्न सरोकारवालाद्वारा प्रवर्द्धित एलआइडी र एलआरआई प्रयासले नेपालले आर्थिक विकासका लागि अवलम्बन गरेको ऊर्ध्वगामी दृष्टिकोण (बटम अप अप्रोच) को सकारात्मक छवि निर्माण गरेको छ । यसले के देखाउँछ भने स्थानीय र क्षेत्रीयस्तरमा दिगो र लचिलो स्थानीय अर्थतन्त्रको विकास गर्न लगानशीलता, अन्तरक्षेत्रीय सहकार्य, तालमेल र स्पष्ट रणनीतिक अभिमुखीकरणको आवश्यकता छ ।

१.२ एलआरआई अवधारणा र दृष्टिकोण

नेपालले २०७२ देखि विकेन्द्रीकरण र सङ्घीयता अपनाएको छ । LPED परियोजनाले शुरुमा एलआरआईलाई आर्थिक योजना र विकासको दृष्टिकोणका रूपमा संस्थागत गर्दै नेपालको विकेन्द्रीकरण प्रयासलाई सहयोग गरेको छ ।

एलआरआई प्रदेश तथा स्थानीय तहको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता सुधार गर्न एक सहभागितामूलक र क्षेत्रीय दृष्टिकोण हो । अन्ततः यसको लक्ष्य समावेशी वृद्धि हो । यो यस्तो प्रक्रिया हो, जसले व्यावसायिक विकास, उद्यमशीलता र रोजगारी सिर्जनाका लागि थप लचिलो अवस्था सिर्जना गर्ने उद्देश्यका साथ सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रका साथै नागरिक समाजका सरोकारवालालाई परिचालन गर्दै ।

एलआरआईले आफ्नो आर्थिक प्रक्षेपणलाई सकारात्मक रूपमा प्रभाव पार्न स्थानीय तहको स्तरमा कार्यक्रम गर्ने प्रयास गर्दै । एलआरआईलाई प्रवर्द्धन गर्ने एक पूर्वशर्त भनेको स्थानीय आर्थिक प्रणालीलाई गहन रूपले बुझ्नु हो । उदाहरणका लागि, स्थानीय तहमा ।

स्थानीय अर्थतन्त्रको निदान पाँच मुख्य प्रश्नहरूको उत्तरमा केन्द्रित हुन्छ :

- स्थानीय अर्थतन्त्रका मुख्य विशेषता र संरचना के हुन्?
- स्थानीय अर्थतन्त्रका प्रमुख कारक को हुन्, र ती एकापसमा कसरी सम्बन्धित छन् ?
- स्थानीय अर्थतन्त्रका प्रतिस्पर्धात्मक फाइदा र बेफाइदा के हुन् ?
- स्थानीय क्षेत्रको प्रक्षेपण (भूत-वर्तमान-भविष्य) के हो?
- स्थानीय अर्थतन्त्र सुधार गर्न कस्ता रणनीतिक कार्यक्रमले मद्दत गर्दैन् ?

स्थानीय अर्थतन्त्रमा हाल के भइरहेको छ, विगतमा के भएको थियो र भविष्यमा के हुन सक्छ भन्ने कुरा बुझ्न र कल्पना गर्ने सक्नुले अर्थतन्त्रलाई सकारात्मक दिशामा लैजान सक्ने प्रणालीगत कार्यक्रम निर्माण गर्ने र सम्भाव्यतासहितका अवसर पता लगाउन मद्दत गर्दै । यद्यपि स्थानीय अर्थतन्त्र जस्ता जटिल र गतिशील प्रणालीमा विश्लेषण र अनुसन्धानबाट मात्र ज्ञान र अन्तर्दृष्टि सिर्जना गर्न सकिँदैन । तसर्थ एलआरआईको एक मुख्य तत्त्व भनेको गर्दै जाँदा सिक्दै जाने (लर्निङ बाई डुइङ) दृष्टिकोण सिर्जना गर्नु र असफल हुँदै गर्दा पनि सुरक्षित रहने (सेफ टु फेल) प्रयोगमार्फत उत्तम समाधान पहिचान गर्नु हो ।

एलआरआई अन्य आर्थिक विकास दृष्टिकोणसँग अत्यधिक रूपले अन्तरसम्बन्धित छ । किनकि सबैको एउटै उद्देश्य हो— स्थान, तिनका क्षेत्र र उद्यमको प्रतिस्पर्धात्मकता र लचकतालाई सुदृढ पार्ने । एलआरआई र मूल्य शृङ्खला विकासको उचित रूपमा संयोजन गर्दा सम्पूरक र पारस्परिक रूपमा लाभदायक काम गर्न सक्छन् । एलआरआईमा मात्र ध्यान केन्द्रित गर्दा र महत्त्वपूर्ण स्थानीय मूल्य शृङ्खला बेवास्ता गर्दा सीमित बजारमा मात्र

पहुँच पुग्न सक्छ । मूल्य शृङ्खला विकासमा मात्र काम गर्दा निरन्तर रूपमा स्थानीय ढाँचाको अवस्था (लोकल फ्रेमवर्क कन्डिसन) सँग सङ्घर्ष गर्नुपर्ने हुन्छ । यसरी LPED परियोजनाले दुई विश्लेषणात्मक ढाँचालाई एकसाथ जोड्यो—१) एलआरइडी र २) जलवायु संवेदनशील मूल्य शृङ्खला विकास । यस संयोजनले नगरपालिका वा प्रदेशमा के भइरहेको छ भन्नेबारे थप प्रणालीगत रूपमा बुझ्न र सम्भावित कार्यक्रमको दायरा फराकिलो बनाउन मद्दत गर्छ ।

नेपालमा एलआरइडी परियोजनाका दुई संस्थागत प्रवेश विन्दु छन् : एउटा लक्षित स्थानमा स्थानीय स्तरमा, अनि अर्को सङ्घीय स्तरमा । स्थानीय स्तरमा, एलआरइडीका गतिविधि नेपालमा एलआरइडी कार्यान्वयनको अनुभव प्राप्त गर्न केही परीक्षण स्थान (११ ओटा पालिकाहरू) बाट सुरु भयो । पछि परियोजनाले तीन समर्थित प्रदेश र २६ स्थानमा आफ्नो कार्यक्रम विस्तार गन्यो । एलआरइडीलाई आर्थिक विकासका दृष्टिका रूपमा गम्भीरतापूर्वक लिने र राष्ट्रिय प्राथमिकता तथा रणनीति छलफलमा समावेश गर्ने हो भने स्थानीय र सङ्घीय दुवै तहमा प्रवेश गर्नु आवश्यक छ । राष्ट्रिय स्तरको प्रवेश बिन्दुले विभिन्न प्रशासनिक तहमा कानुनी र नियामक संरचनाको समायोजनलाई पनि सहज बनाउन सक्छ ।

नेपालमा एलआरइडीले संवेदनशीलता, विश्लेषणात्मक योजना, सिकाइ र मौलिक प्रवर्तन, अनुगमन र मूल्यांकन एवम् रणनीति साधन (अध्याय दुई हेर्नुहोस) सम्मिलित सहायक समाग्रीबाट प्रेरणा लिएको छ । तसर्थ LPED परियोजनाको पहिलो काम नेपाली परिप्रेक्ष्यमा उपयुक्त सहभागी एलआरइडी साधन पहिचान गर्नु थियो । दोस्रो, परियोजनाको सन्दर्भमा ती एलआरइडी साधनलाई कार्यान्वयन गर्न सक्ने राष्ट्रिय विज्ञाको समूहलाई तालिम दिनु थियो । परियोजनाको कार्यान्वयन अवधिभर (सन् २०१९/२२) राष्ट्रिय एलआरइडी अभ्यासकर्ताको सङ्ख्या बढेर लगभग ३० जनाको स्थानीय एलआरइडी सहजकर्ताको विज्ञ समूहमा विकास भयो । LPED परियोजनाले एलआरइडी ज्ञान, अनुभव र विशेषज्ञतालाई देशमा उदीयमान एलआरइडी अभ्यासको दस्तावेजीकरण र वर्गीकरण गर्ने कामलाई सुदृढ बनाएको छ । यसमा एलआरइडी विधि तथा तरिका विस्तार गर्ने र ज्ञान उत्पादन गर्ने (जस्तै निर्देशिका, सहजीकरण निर्देशिका) गर्ने, एलआरइडी विशेषज्ञको समूह व्यवस्थापन गर्ने तथा विभिन्न सरकारी स्तरमा सचेतना विकास गर्ने थियो । यी सबै तत्त्व नेपालभर एलआरइडी प्रक्रियालाई सक्षम बनाउन र प्रवर्द्धन गर्न महत्त्वपूर्ण पूर्वशर्त हुन् ।

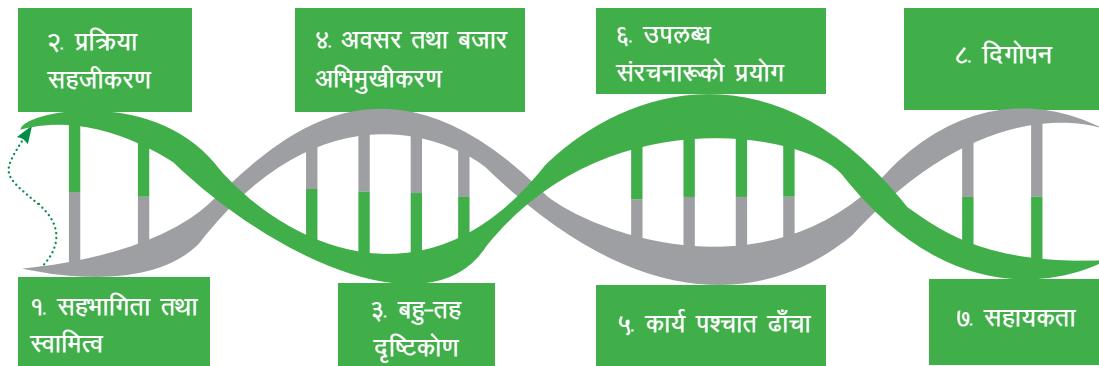
निम्न बुँदाहरूले एलआरइडीका वैचारिक आधारहरू सारांशमा प्रस्तुत गर्छन् :

- एलआरइडीका मुख्य कार्यक्रम रणनीति सहजीकरण हो, र बाह्य परियोजनाहरूले स्थानीय स्वप्नमा आयोजित गर्नुपर्ने कार्यबाट पनिन्न्छन् ।
- सफल एलआरइडी प्रक्रियाको मुख्य कडी नै स्थानीय स्वामित्व हो ।
- एलआरइडीले स्थानीय क्षेत्रमा कार्यक्रम गर्दै स्थानीयस्तरमा नै देखन सकिने परिणाम दिन्छ ।
- एलआरइडीले स्थानीय प्राथमिकतामा आधारित प्रवेश बिन्दुहरू प्रदान गर्छ ।
- एलआरइडीले आर्थिक विकासलाई आकार दिने इलाकाको संस्थागत, राजनीतिक, सामाजिक र सांस्कृतिक सन्दर्भलाई राम्रोसँग बुझ्नको लागि क्षेत्र-केन्द्रित लेन्सलाई फराकिलो बनाउँछ ।
- एलआरइडीले समस्या समाधान गर्नुको सट्टा समस्या समाधान गर्ने प्रक्रियाहरू स्थापना गर्ने र अर्थतन्त्रको लचकता सुधार गर्नमा ध्यान केन्द्रित गर्छ ।

१.३ एलआरइडी सिद्धान्तहरू

एलआरइडी के ही फरक सिद्धान्तबाट निर्देशित छ, जसले यसलाई अन्य आर्थिक विकासको दृष्टिकोणबाट भिन्न बनाउँछन् र यसको चरित्र र विशेषताको बारेमा (डिएनए) परिभाषित गर्छन्।

सम्पूर्ण प्रक्रियाको मानचित्र

चित्र १: एलआरइडीका सिद्धान्तहरू

स्रोत : लेखकहरू

सहभागिता तथा स्वामित्व

एलआरइडी खास गरी सहभागितामूलक योजना र व्यावहारिक गतिविधिहरूको कार्यान्वयनमा आधारित छ, जसले स्थानीय स्तरमा अल्पकालीन र दीर्घकालीन विकास कार्यक्रमहरूको निरन्तर निर्माण, परीक्षण र पुनःनिर्माणको विषयलाई मनन गर्दछ।

एलआरइडी मुख्यतः एक ऊर्ध्वगामी (बटम-अप) दृष्टिकोण हो, जसको अर्थ स्थानीय स्तरमा सेवा प्रवाह, निर्माण र स्वामित्व हुन्छ। यसको चासो खास गरी सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रका पात्रहरू बीच व्यावहारिक सहयोगबारे हुन्छ। एलआरइडीका लागि स्थानीय पात्रबीच विश्वास र सामाजिक पूँजी निर्माण आवश्यक हुन्छ। एलआरइडी प्रक्रिया सहजीकरण तब मात्र प्रभावकारी हुन्छ, जब यसले स्थानीय ज्ञान सिर्जना र परिचालन गर्छ।

बहु-तह दृष्टिकोण

एलआरइडीलाई एक दृष्टिकोणका रूपमा स्थापित बनाउन धेरै तहमा संलग्नता आवश्यक हुन्छ, जसमा राष्ट्रिय र प्रादेशिक तहले आर्थिक परिवर्तनलाई प्रवर्द्धन गर्न उपयुक्त र जोडदार भूमिका खेल्छन्।

एलआरइडीले कसरी प्रणालीको एक तहमा कार्यक्रमले अन्य तहमा समेत परिवर्तन गर्छ भन्ने बुझन आवश्यक छ। एक गहन एलआरइडी पहलले प्रणालीगत प्रतिस्पर्धात्मकताका चारै तह (मेटा, स्याक्रो, मेसो र माइक्रो तह/अधि, बृहत्, मध्य र सूक्ष्म) लाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा सम्बोधन गर्नुपर्छ।

अवसर तथा बजार अभिमुखीकरण

एलआरइडी स्थानीय स्तरमा अवसर तथा बजार-सञ्चालित हुन्छ। निजी एवम् सहकारी क्षेत्रले एलआरइडी गतिविधिहरू तर्जुमा, कार्यान्वयन र मूल्यांकनमा मुख्य भूमिका खेल्नुपर्छ। एलआरइडीले स्थानीय तहमा भएका

कमजोरी समाधान गर्ने माग-उन्मुख समाधानलाई प्राथमिकतामा राख्छ । किनकि तिनीहरू बढी प्रविण वा कुशलव सरकारी कार्यक्रमभन्दा दिगो र कम विकृत मानिन्छ । एउटा कम्पनी/सहकारीको समस्या सामान्यतया अर्कोका लागि व्यावसायिक अवसर हो, जसको हल (नयाँ) सेवा वा उत्पादनका रूपमा पेस गरेर गर्न सकिन्छ ।

बहु-सरोकारवाला बिचको संवाद नै एलआरइडीको दिगोपनको मूल तत्त्व हो । एलआरइडी कार्यक्रमले आफ्ना प्राथमिकता र रणनीतिबीच सामज्जस्य कायम गर्न सार्वजनिक, निजी र सहकारी पात्रहस्तकाबीच प्रभावकारी संवाद संस्कृति स्थापना गर्न आवश्यक छ ।

कार्य पश्चात ढाँचा

कुनै पनि एलआरइडी गतिविधिको शुरूवाती बिन्दु समस्या र आवश्यकताको पहिचान एवम् मूल्याङ्कन हो । कुनै खास मुद्दा वा आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न विशेष गठबन्धन, सञ्जाल वा संस्था स्थापना जे गर्न आवश्यक परे तापनि कुनै विशेष सङ्गठनात्मक ढाँचाबाटे निर्णय गर्नुअघि ती गठबन्धन, सञ्जाल वा संस्थाको उपयुक्त अधिकार, उपयोगिता र काम परिभाषित गर्नुपर्छ । यो नयाँ तथा प्रायः समानान्तर निर्माणको सङ्ग उपलब्ध संरचना प्रयोग गर्न सिद्धान्तसँग मिल्ने किसिमको छ ।

सहायकता

सहायकता (Subsidiarity) एक सङ्गठनात्मक सिद्धान्त हो, जसको मान्यता छ कि कुनै पनि विषयलाई सबैभन्दा सानो समूह वा सबैभन्दा व्यावहारिक संस्थाले सम्हाल्नुपर्छ । नत्र कम्तीमा पनि यसलाई प्रभावकारी रूपमा सम्बोधन गर्न सक्ने कम केन्द्रीकृत व्यक्ति वा संस्थाले सम्हाल्नुपर्छ । एलआरइडीको सन्दर्भमा सबैभन्दा तल्लो प्रशासनिक तहले यी कार्य र गतिविधि गर्नुपर्छ, जुन काम यसले कुशलतापूर्वक निर्वाह गर्न सक्छ । सबैभन्दा तल्लो प्रशासनिक तह (जस्तै, वडा) ले सुविधा वा विशेषज्ञताका अभाव जस्ता कुनै कारणले कुनै कार्य गर्न सक्दैन वा समस्या समाधान गर्न सक्दैन भने त्यसपछिको उच्च तहले त्यो भूमिका र जिम्मेवारी लिनुपर्छ (जस्तै, पालिका) तथा एवम् व्यस्त हुँदै जानुपर्छ ।

दिगोपन

एलआरइडी कार्यक्रमहरूको खाका तयार गर्दा सामाजिक तथा वातावरणीय दिगोपन, समावेशिता र लचकताका सिद्धान्तहरू छलफल र विचार गर्नुपर्छ । आर्थिक विकासका प्रयासहरूमा दिगोपनका आयाम बढ्दो रूपमा महत्त्वपूर्ण हुँदै आएका छन् ।

१.४ एलआरइडी प्रक्रिया

एलआरइडी प्रक्रियालाई स्थानीय र राष्ट्रिय दुवै तहमा प्राकृतिक हिसाबले विकास हुने सिकाइ प्रक्रियाका रूपमा निर्माण गरिनुपर्छ । एलआरइडी निरन्तर खोजको प्रक्रिया हो । यसले स्थानीय अर्थतन्त्र वा मूल्य शृङ्खला जस्ता जटिल प्रणालीमा परिवर्तन हासिल गर्ने तरिकाको खोज गर्छ । एलआरइडी प्रक्रियाले छ ओटा तत्त्व प्रस्ताव गर्छ, जुन लगातार, समानान्तर वा परस्परमा हुन सक्छन् ।

प्रत्येक विधि तथा तरिकाको प्रयोग (तालिका १ मा दायाँ स्तम्भ) तथा तिनलाई आपसमा जोड्ने प्रक्रियाले (तालिका १ मा बायाँ स्तम्भ) अन्ततः परिवर्तन ल्याउँछ ।

एलआरइडी प्रक्रियाका तत्वहरू	एलआरइडी विधि तथा तरिकाहरू (LPED द्वारा लागू गरिए अनुसार)
१. परिकल्पना र अभिमुखीकरण (पाका ठोली र स्थानीय सरोकारवालाहरूको गठन र संवेदनशीलता)	क. एलआरइडी तालिम
२. निदान (स्थानमा के भइरहेको छ भन्ने कुरा बुझ्ने)	ख. प्रतिस्पर्धात्मक लाभहरूको सहभागितामूलक मूल्याङ्कन (पाका)
३. कुराको अर्थ बुझ्ने (डाँचाहरू फेला पार्ने)	ग. व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षण
४. कार्यक्रम (निर्माण र कार्यान्वयन)	घ. आर्थिक विकास रणनीति
५. रणनीतिक आशय (दिशाको अर्थ बुझ्ने)	ज. व्यावसायिक सङ्गठनात्मक रणनीति विकास
६. सिकाइ र समायोजन (प्रक्रियाको मुख्य ध्येय परिवर्तन र अनुकूलन गर्ने)	च. सार्वजनिक निजी सहकारी संवाद ज. साना परियोजना सहयोग कोष (एसपीएसएफ)

तालिका १: एलआरइडी प्रक्रियाका तत्व र उपकरण

स्रोत : लेखकहरू

प्रत्येक साधनले एकसाथ विभिन्न प्रक्रिया तत्वलाई समर्थन गर्छ । उदाहरणका लागि, पाका अभ्यास (चरण १) ले एलआरइडीबारेको सिकाइलाई समर्थन गर्छ, परिकल्पना निर्माण गर्छ, स्थानीय अर्थतन्त्रको समस्या पहिचान गर्न मद्दत गर्छ, र कार्यक्रमहरू निर्माण गर्छ ।

वित्र २: एलआरइडीका प्रक्रिया तत्वहरू

स्रोत : लेखकहरू

कुनै पनि पालिकामा प्रारम्भिक एलआरइडी विश्लेषण (पाका अभ्यास) ले सामान्यतया चाँडे कार्यान्वयन हुन सक्ने एलआरइडी गतिविधिका लागि कैयौं विचार तथा प्रस्ताव निर्माण गर्छ । उदाहरणका लागि, उद्यमशीलता प्रवर्द्धनमा संवाद मञ्चको सुरुचात गर्ने । त्यस्ता 'छिटो नतिजा प्राप्त हुने' गतिविधिहरू लागु गर्नाले आत्मविश्वास र प्रेरणा जगाउँछ । यसले स्थानीय सरोकारवालाहरूबीच विश्वास निर्माण गर्छ । सीप विकास र ज्ञान आदानप्रदानलाई प्रवर्द्धन गर्छ, जसले गर्दा एलआरइडी प्रक्रिया थप जटिल एवम् महत्वाकाङ्क्षी गतिविधिको रूपमा देखा पर्न थाउँछ । यस सामूहिक सिकाइ यात्राको बाटो यही हुन्छ भनेर अनुमान गर्न सकिँदैन । किनकि यो हरेक ठाउँमा फरक हुन्छ, त्यसैले एलआरइडी प्रक्रिया सहजीकरण गर्दा स्थानीय अर्थतन्त्रका मौलिक विशेषता उजागर गर्नमा ध्यान दिनुपर्छ । एलआरइडी प्रक्रियाको जटिलता र स्थानीय अर्थतन्त्रको विकाससँग यसको अन्तरसम्बन्धलाई ध्यानमा राख्दै, स्थानीय अर्थतन्त्र (प्रणाली) मा कुनै एक बिन्दुमा भएको परिवर्तनले अन्य धेरै परिवर्तन ल्याउन सक्छ, जसलाई सधै अनुमान गर्न सकिँदैन । फलस्वरूप परियोजनाले समर्थन गरेको एलआरइडी प्रक्रिया प्रत्येक नगरपालिकामा मौलिक थियो, समयसँगै फरक रूपमा विकसित हुँदै गएको थियो ।

निष्कर्षमा, एलआरइडी एक पुनरावृत्ति हुने र खुला प्रकारको प्रक्रिया हो । यसमा गर्दै जाने सिक्कै जाने प्रक्रिया समावेश छ जसलाई कार्य सिकाइ पनि भनेर जानिन्छ (बारम्बार र नियमित प्रक्रियाका रूपमा काम गर्ने, सोच्ने, सिक्ने र योजना बनाउने) । स्थानीय एलआरइडी अभ्यासकर्ता टोलीको प्राथमिक भूमिका सहजीकरण हो, अर्थात् पात्रहरूलाई जोड्ने र आर्थिक विकासका लागि स्व-सहायताका सम्भावनालाई उत्प्रेरित गर्ने । एलआरइडी प्रक्रिया सहजीकरण र समन्वय तब मात्र प्रभावकारी हुन्छ, जब यसले स्थानीय ज्ञान सिर्जना एवम् परिचालन गर्छ । यसलाई सम्बन्धित सरोकारवालासँग जोड्छ, स्थानीय र बाह्य ज्ञानको तुलना गर्छ । अनि तथ्यबाट धारणालाई अलग गर्छ । एलआरइडीले स्थानीय व्यक्तिहरूलाई फरक तरिकाले सोच्न र तिनीहरूले पहिले कहिल्यै कल्पना नगरेका काम गर्न सक्षम बनाउँछ ।

१.५ प्रमुख सरोकारवाला

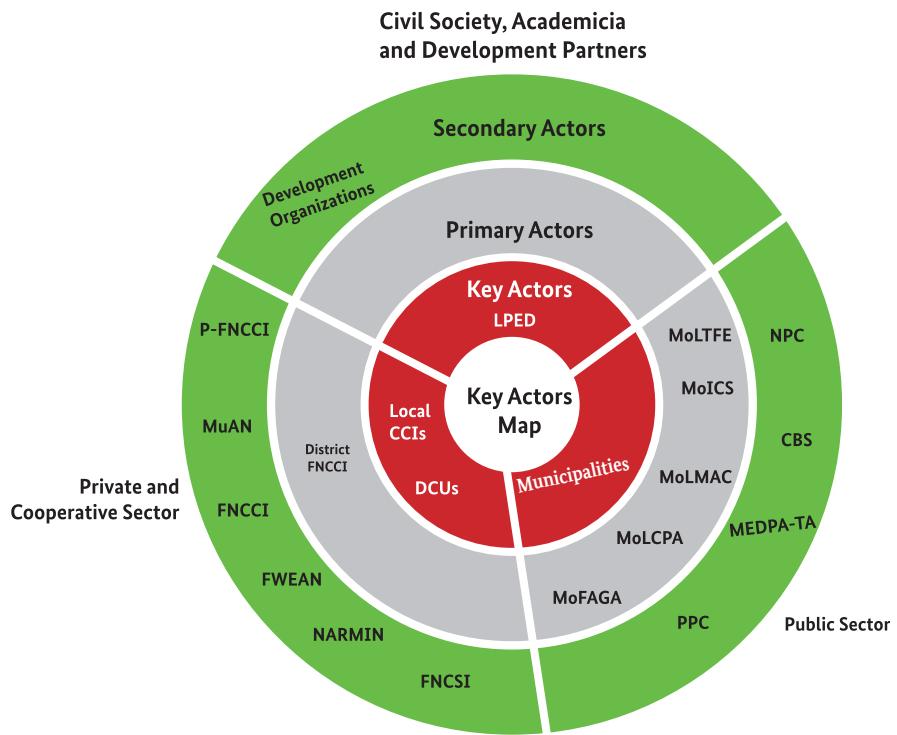
एलआरइडीले विभिन्न तहमा किन कार्यक्रम गरिरहेको छ भन्ने बुझन प्रत्येक तहमा यसका भिन्न अधिकार, उपयोग र कार्यको वर्णन गर्न आवश्यक हुन्छ ।

स्थानीय तह

स्थानीय सरकार जो नेपालको तेस्रो तहको सरकारी निकाय हो तथा प्रदेश सरकारले संघिय सरकारको सुपरीवेक्षणमा उनीहरूको अधिकार क्षेत्र भित्र रहेर विभिन्न कानूनहरू निर्माण गरेको छ । नेपालको संविधान २०७२ को धारा ५६ ले स्थानीय सरकारलाई गाउँपालिका, नगरपालिका र जिल्ला सभा आदि भनेर परिभाषित गरेको छ ।

स्थानीय सरकारले स्थानीय बजार व्यवस्थापन, वातावरण संरक्षण र जैविक विविधता, कृषि सङ्कर, सिंचाइ, खेती तथा पशुपालन, कृषि उत्पादन व्यवस्थापन, सहकारी, विपद् व्यवस्थापन, कृषि विस्तार र स्थानीय व्यावसायिक कर हेर्ने गर्छ ।

गाउँपालिका र नगरपालिका सञ्चालन गर्ने निकायलाई क्रमशः गाउँ कार्यपालिका र नगर कार्यपालिका भनिन्छ । जिल्ला समन्वय समितिले जिल्ला सभाको सञ्चालन गर्छ ।

चित्र ३: साझेदारको मानचित्र – एक सिंहावलोकन

स्रोत : लेखकहरु

देशभरका ७७ जिल्लाका ७७ ओटै जिल्लासभा छन्, ७५३ पालिका (६ महानगर, ११ उपमहानगरपालिका, २७६ नगरपालिका र ४६० गाउँपालिकासहित) का ७५३ ओटै कार्यकारी निकाय छन्। नेपालको संविधान २०७२ ले यी स्थानीय निकायलाई स्थानीय कर व्यवस्थापनदेखि शिक्षा र स्वास्थ्य जस्ता आधारभूत सेवा उपलब्ध गराउन २२ ओटा भिन्न अधिकार दिएको छ। यी अधिकारले ती निकायलाई आफ्ना कार्यादेश लागु गर्न आफ्नो कानुन बनाउन सक्षम बनाएको छ। यी एकल अधिकारका अलावा राज्यका तीन ओटै तह (सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय सरकार) ले समन्वय, सहयोग र सहअस्तित्वका सिद्धान्तका आधारमा कार्यान्वयन गर्न सक्ने १५ ओटा समवर्ती अधिकार छन्।

ग्रामीण र सहरी पालिका आआफ्ना सदस्य सङ्गठनहरूसँग आबद्ध छन्।

- सन् १९९४ मा स्थापित नेपाल नगरपालिका सङ्घ नेपालका नगरपालिकाहरूको छातासङ्गठन हो। गैरनाफामुखी र गैरराजनीतिक यो सङ्घमा महानगर र उपमहानगरपालिकासहित सबै २९३ नगरपालिका सदस्य छन्। यस सङ्घको उद्देश्य नगरपालिकाहरूलाई वकालत र पैरवी, सञ्जाल निर्माण र सल्लाह तथा सहायता सेवामार्फत नगरपालिकाहरूको साभा हितको रक्षा गर्नु हो। (<https://muannepal.org.np>)
- सन् १९९५ मा स्थापित गाउँपालिका राष्ट्रिय महासङ्घ नेपाल, नेपालको ४६० गाउँपालिकाहरूको छातासङ्गठन हो। यसले ग्रामीण पालिकाहरूलाई चुस्त, पारदर्शी र उत्तरदायी स्थानीय सरकारहरूमा रूपान्तरण गर्न योगदान गर्छ। यसले गाउँपालिकाहरूलाई स्थानीय स्वशासन र प्रभावकारी सेवा प्रवाहका लागि उनीहरूको संस्थागत क्षमतालाई सुदृढ गर्दै उनीहरूको हितको प्रतिनिधित्व र प्रवर्द्धन गर्छ। (<https://narmin.org.np>)

स्थानीय उद्योग वाणिज्य सङ्घले र अन्य व्यावसायिक सदस्य सङ्गठनहरूले स्थानीय तहमा निजी क्षेत्रको प्रतिनिधित्व गर्छन् । स्थानीय उद्योग वाणिज्य सङ्घहरू गैरनाफामूलक निजी क्षेत्रका संस्था हुन्, जसले नगरपालिका वा जिल्ला तहमा उद्योग र व्यापार व्यवसायहरूको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता विकास, प्रवर्द्धन र वृद्धि गर्ने छातासङ्गठनका रूपमा काम गर्छन् । एलइडी, उद्यमशीलता विकास र व्यापार सम्बन्धी नियामक समस्या समाधानका लागि वकालत गर्नु स्थानीय उद्योग वाणिज्य सङ्घका उद्देश्य हुन् ।

जिल्ला सहकारी सङ्घहरू देशको सहकारी आन्दोलनको विकासलाई प्रवर्द्धन गर्ने सदस्य सङ्गठन हुन् । ती जिल्ला स्तरमा गठन गरिएका हुन्छन् र तिनको जिम्मेवारी सम्बन्धित जिल्लाहरूमा सहकारीहरूको स्थापना र विकासको प्रवर्द्धन एवम् सहायता गर्नु हुन्छ । तिनले तालिम, आर्थिक र प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्दै नयाँ सहकारीहरूको गठनलाई सघाउँछन् । तिनले कानुन र नियम पालना सुनिश्चित गर्दै तथा सहकारी सदस्यहरूको हितलाई प्रवर्द्धन गर्दै नेपालमा सहकारी क्षेत्रको विकासलाई प्रवर्द्धन गर्न सरोकारवालासँग सहकार्य गर्छन् ।

प्रादेशिक तह

प्रादेशिक सरकारलाई बैडक तथा वित्तीय संस्थाको सञ्चालन, सहकारी, कृषि तथा पशुपन्थी विकास, प्रदेशभित्रको व्यापार तथा व्यवसाय, यातायात, औद्योगिकीकरण, कृषि आम्दानीमाथि कर, सिंचाइ परियोजना, खानेपानी, भूमि व्यवस्थापन, राष्ट्रिय वन, जलस्रोत र पर्यावरणीय चक्रमाथि विशेष अधिकार प्रदान गरिएको छ ।

प्रादेशिक तहमा एलआरइडीसँग सम्बन्धित मन्त्रालय यसप्रकार छन् (तर तिनमा मात्र सीमित छैनन्)

- प्रादेशिक भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय (MoLMAC)
- प्रादेशिक उद्योग, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय (MoITFE)
- आन्तरिक मासिला, कानुन तथा सहकारी मन्त्रालय (लुम्बिनी प्रदेशको सन्दर्भमा)
- उद्योग, पर्यटन तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालय (लुम्बिनी प्रदेशको सन्दर्भमा)
- कृषि तथा भूमि व्यवस्था मन्त्रालय (लुम्बिनी प्रदेशको सन्दर्भमा)

प्रादेशिक भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयका दुई निर्देशनालय छन्— कृषि विकास निर्देशनालय र पशुधन तथा मत्स्यपालन विकास निर्देशनालय । कृषि ज्ञान केन्द्रहरू, कृषि विकास कार्यालय र भेटेरिनरी अस्पताल र पशु सेवा विशेषज्ञ केन्द्र यी दुई निर्देशनालयअन्तर्गत छन् ।

प्रादेशिक उद्योग, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालयका विभिन्न प्रादेशिक र जिल्ला-स्तरीय संरचना छन् । जस्तै, प्रादेशिक वन निर्देशनालय, उद्योग र उपभोक्ता कल्याण संरक्षण निर्देशनालय, डिभिजन वन कार्यालय र उद्योग तथा उपभोक्ता कल्याण संरक्षण कार्यालय ।

नेपालले सङ्घीयता अवलम्बन गरेसँगै राष्ट्रियस्तरको नेपाल उद्योग वाणिज्य महासङ्घले आफ्नो साङ्गठनिक संरचनालाई विकेन्द्रीकरण गरेको छ । महासङ्घले सन् २०१७ देखि प्रादेशिक र सङ्घीय तहका निजी क्षेत्रमा आफ्नो पहुँच विस्तार गर्न तथा आफ्ना हितको प्रतिनिधित्व गर्न प्रादेशिक च्याप्टर स्थापना गरिरहेको छ । हाल कोशी, मधेस, वाग्मती, गण्डकी, लुम्बिनी, कर्णाली र सुदूरपश्चिम गरी सात ओटा प्रादेशिक उद्योग वाणिज्य महासङ्घ छन् । प्रादेशिक उद्योग वाणिज्य महासङ्घले प्रदेशस्तरमा निजी क्षेत्रको हितलाई प्रवर्द्धन गर्न र

स्थानीय तथा सङ्घीय तहबीच समन्वय कायम गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दै आएका छन् । प्रदेश स्तरीय नेपाल उद्योग वाणिज्य महासङ्घका सदस्यहरू तल्लो तहका जिल्ला र नगरपालिका उद्योग वाणिज्य सङ्घहरू, उद्यमी/व्यवसायीहरू र ठूला कम्पनी हुन् ।

सङ्घीय तह

सङ्घीय सरकारका विशेष जिम्मेवारी मापदण्ड र नापतौल, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय पारिस्थितिकी प्रणाली व्यवस्थापन, अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार, मुद्रा विनियम, बन्दरगाह र क्वारेन्टाइन, वन नीति, बिमा नीति, सहकारी नियमन, भूमि उपयोग नीति, वातावरण अनुकूलन र गरिबी निवारण आदि छन् ।

सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले नेपालमा स्थानीय सरकारहरूका गतिविधिको पर्यवेक्षण गर्छ । यस मन्त्रालयले निजामती सेवाको पनि नियमन र व्यवस्थापन गर्छ । यो देशभरका नगरपालिका, गाउँपालिका र प्रदेशसँग प्रत्यक्ष रूपमा जोडिएको एक मात्र मन्त्रालय हो । यसले स्थानीय सरकारहरूमा विभिन्न ई-सेवा लागु गर्न पनि महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ । मन्त्रालय सामाजिक र आर्थिक रूपमा विपन्न क्षेत्र र समुदाय तथा समूहको सरकारी सेवामा पहुँच बढाउन जिम्मेवार छ । यो विशेषगरी महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेसी, मुस्लिम, अपाङ्गता भएका व्यक्ति र अति गरिब मानिसको सशक्तीकरणका लागि जिम्मेवार छ । (<https://www.mofaga.gov.np>)

भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय उपलब्ध भूमि स्रोतको दक्ष र प्रभावकारी रेखदेखका लागि जिम्मेवार छ । पहिले भूमिसुधार तथा व्यवस्थापन मन्त्रालय भनेर चिनिने यस मन्त्रालयलाई सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालयमा गाभिएर सन् २०१८ को फेब्रुअरीमा कृषि, भूमि व्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालय बनाइएको थियो । तर सन् २०१८ को अगस्टमा यसलाई छुट्टै मन्त्रालयका रूपमा नवीकरण गरी नामकरण गरिएको थियो । हाल आएर यसलाई भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालयका रूपमा चिनिन्छ । (<https://molcpa.gov.np>)

उद्योग वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयले देशका उद्योगहरूको अनुगमन र व्यवस्थापन गर्छ । यसको सबैभन्दा महत्वपूर्ण विभागहरूमध्ये उद्योग विभाग एक हो । विभागले उद्योग क्षेत्रलाई उत्प्रेरित गर्न मन्त्रालयका नीति तथा नियमहरू लागु गर्छ । सन् २०१८ मा पहिलेको उद्योग मन्त्रालयलाई वाणिज्य र आपूर्ति थपेर विस्तार गरिएको थियो । यसरी वाणिज्य मन्त्रालयलाई प्रतिस्थापन गरिएको थियो । यसका मुख्य जिम्मेवारीमा उद्योग विकास र लगानी प्रवर्द्धनका लागि अनुकूल वातावरण सिर्जना गर्ने, आन्तरिक, द्विपक्षीय र क्षेत्रीय व्यापारलाई नियमन र सहजीकरण गर्ने, औद्योगिक पूर्वाधार र बौद्धिक सम्पत्ति अधिकारको संरक्षण एवम् निर्माण गर्ने आदि छन् । मन्त्रालयले उद्योग, व्यापार र वाणिज्यसम्बन्धी नीति तथा कार्यक्रम तर्जुमासमेत गरिरहेको छ ।

राष्ट्रिय योजना आयोग राष्ट्रको समग्र विकासका लागि राष्ट्रिय दृष्टिकोण र विकास नीति तर्जुमा गर्न, आवधिक योजना र क्षेत्रगत नीति विकास गर्न विशेषज्ञता प्राप्त नेपाल सरकारको एक शीर्ष सल्लाहकार निकाय हो । योजना आयोगको अध्यक्षता प्रधानमन्त्रीले गर्छन् । यसबाहेक, आयोगले स्रोत आवश्यकता मूल्यांकन गर्छ, वित्तिय श्रोतहरू पहिचान गर्छ, र सामाजिक-आर्थिक विकासका लागि बजेट विनियोजन गर्छ । यो विकास नीति, योजना र कार्यक्रमहरूको अनुगमन र मूल्यांकन गर्ने केन्द्रीय निकाय पनि हो । आयोग विद्वान्, निजी क्षेत्र, नागरिक समाज र विकास साफेदारबाट विकाससम्बन्धी नयाँ विचार एवम् प्रस्ताव आदानप्रदान गर्ने बौद्धिक केन्द्रसमेत हो । (<https://npc.gov.np/en>)

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको स्थापना तथ्याङ्क सङ्कलन, एकीकरण, प्रशोधन, विश्लेषण, प्रकाशन र प्रसार गर्ने केन्द्रीय निकायका रूपमा तथ्याङ्क ऐन, २०१५ (विसं) अन्तर्गत सन् १९५९ मा भएको हो । विभागले राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय अन्तर्गत काम गर्छ, र नेपाल सरकारका लागि राष्ट्रिय तथ्याङ्क निकायका रूपमा काम गर्छ । विभागले मुख्यतया जनगणना र सर्वेक्षणमार्फत देशका सामाजिक-आर्थिक तथ्याङ्क सङ्कलन गर्छ । विभाग स्थापनाको मुख्य उद्देश्य योजना आयोगको सचिवालय र अन्य सरकारी निकायलाई तथ्याङ्क निर्देशित राष्ट्रिय योजना र नीति तर्जुमा गर्न र देशको आर्थिक वृद्धि मापन गर्न राष्ट्रिय ढुकुटी अनुमान सिर्जना गर्न तथ्याङ्क उपलब्ध गराउनु हो । (<https://cbs.gov.np>)

नेपाल उद्योग वाणिज्य महासङ्घ नेपालका उद्योग व्यवसायहरूको छातासङ्गठन हो । यसले निजी क्षेत्रको हितलाई प्रतिनिधित्व गर्छ । निजी क्षेत्रको नेतृत्वमा हुने आर्थिक उन्नतिमार्फत नेपालको सामाजिक-आर्थिक विकासको प्रवर्द्धनमा महासङ्घ संलग्न छ । विगतमा महासङ्घ एलइडी गतिविधिमा रही आएको छ । जस्तै महासङ्घले सन् २०१३ मा GIZ सँग मिलेर पश्चिम नेपालका केही जिल्लामा क्षेत्रीय स्तरमा व्यापारका लागि वातावरणको सर्वेक्षण गरेको थियो । हालसालै, महासङ्घले स्थानीय स्तरमा व्यापारको वातावरणलाई उन्नत बनाउने विषयलाई ध्यानमा राख्दै एलइडी समिति स्थापना गरेको छ । (<https://www.fncci.org>)

नेपाल घरेलु तथा साना उद्योग महासङ्घ एक गैरनाफामूलक, गैरसरकारी व्यवसाय सदस्यता सङ्गठन हो । यो नेपालका व्यापार सङ्गठनहरूको प्रतिनिधि निकायका रूपमा सङ्गठित छ । नेपालका सम्बन्धित सरकारी निकायहरूमा दर्ता भएका लघु, घरेलु र साना उद्योग महासङ्घका सदस्य हुन् । महासङ्घले ती सदस्यको हितको प्रतिनिधित्व गर्छ र निजी क्षेत्रको नेतृत्वमा आर्थिक उन्नयनमार्फत नेपालको सामाजिक-आर्थिक विकासको प्रवर्द्धनमा सहयोग पुऱ्याउँछ । नेपालका ७७ जिल्लामा यसका एक सय २१ जिल्ला र नगरपालिका स्तरीय सङ्घ छन् । साथै २० ओटा द्विराष्ट्रिय सङ्घ छन् । हालसम्म यसका लगभग ३५ हजार साधारण सदस्य छन्, जसमा ११ हजार महिला उद्यमी छन् । यसबाहेक एक सय २३ ओटा राष्ट्रिय स्तरका वस्तुगत सङ्घहरूको आफ्नै सदस्यता सञ्जाल छ; केन्द्रीय स्तरको वस्तुगत सङ्घमात्र महासङ्घका संस्थागत सदस्यहरू हुन् । (<https://fncci.org/introduction-299.html>)

नेपाल महिला उद्यमी महासङ्घ नेपालभरका महिला उद्यमी समूहको छातासङ्गठन हो । गैरनाफामूखी यस महासङ्घमा हाल ५७ ओटा महिला उद्यमी सङ्घका च्याप्टर संलग्न छन् । यसले नेपालका सबै ७७ जिल्लामा सहायक महिला उद्यमी सङ्घ च्याप्टर स्थापना गर्दै सूक्ष्म लघु, लघु तथा मध्यम उद्यम चलाउने पाँच लाख स्वरोजगार महिलाहरूमध्ये १० प्रतिशतलाई समावेश गर्ने लक्ष्य राखेको छ । आफ्नो कार्यलाई विस्तार गर्न, महासङ्घले कैयौं राष्ट्रिय महासङ्घ, सङ्गठन, नेटवर्क र सरोकारवालाहरूसँग सम्बद्धता र प्रगाढ सम्बन्ध स्थापित गरेको छ । (<https://www.fwean.org.np>)

राष्ट्रिय सहकारी महासङ्घ नेपालको सहकारी क्षेत्रको शीर्ष निकाय हो । राष्ट्रिय सहकारी महासङ्घ विश्वव्यापी रूपमा स्वीकृत सहकारी मूल्य र सिद्धान्तहरूमा आधारित छ । यो राष्ट्रिय नीतिगत तहमा सहकारी आन्दोलनको वकालत गर्ने अग्रणी संस्था हो । विभिन्न तहका सहकारीहरूसँग समन्वय गर्दै राष्ट्रिय सहकारी महासङ्घले नेपालको संविधान २०७२ मा आर्थिक विकासका तीन खम्बामध्ये एकको रूपमा सहकारी क्षेत्रलाई मान्यता दिलाउन सफल भएको छ । राष्ट्रिय सहकारी महासङ्घले सहकारीलाई बलियो बनाउन राष्ट्रिय सहकारी नीति र कार्यक्रमहरू विकास गर्ने तर्फ ठोस प्रतिक्रिया प्रदान गर्न देशको समावेशी, समतामूलक र दिगो विकास

प्रवर्द्धनको महत्पूर्ण भूमिका खेलेको छ । राष्ट्रिय सहकारी महासङ्घ अन्तर्राष्ट्रिय सहकारी गठबन्धनको सक्रिय सदस्य पनि हो । यसका विभिन्न तह (जिल्ला, प्रदेश र राष्ट्रिय स्तर) मा गरी ३०४ सहकारी सङ्घ सदस्य र ११ सहयोगी सदस्य छन् । (www.ncfnepal.com.np/members-database)

नेपाल कृषि सहकारी केन्द्रीय महासङ्घ लिमिटेड साना किसान कृषि सहकारी र अन्य कृषि सहकारीहरूको छाता सङ्गठन हो । यसले आफ्ना सदस्य कृषि सहकारीमार्फत किसानलाई क्षमता विकास सेवा र अन्य गैर-वित्तीय सेवा प्रदान गर्छ । यसका १,१३९ साना किसान र अन्य कृषि सहकारीहरू छन्, जसका सदस्यहरू नेपालका सबै ७७ जिल्लामा फैलिएका छन् । यसका सेवा र सञ्जालले ५० लाखभन्दा बढी ग्रामीण जनसंख्यालाई लाभान्वित गरेका छन् । (www.naaccf.org.np)

अध्याय दुई

एलआरइडी साधन, विधि र व्यावहारिकता

LPED परियोजनाले नेपालका सन्दर्भमा एलआरइडी प्रक्रियाका विभिन्न चरण कार्यान्वयन गर्न विभिन्न एलआरइडी साधन र विधिलाई स्थानीय परिवेश अनुसार समायोजन गर्ने, परीक्षण र थप विस्तार गरेको छ । एलआरइडी सिद्धान्तहरूअनुरूप सबै साधन सहभागितामूलक, समावेशी र प्रयोग गर्न मिल्ने छन् र सिप्युत सहजीकरण चाहिने किसिमका छन् ।

२.१ क्षमता विकास (एलआरइडी तालिम)

LPED को आधारभूत एलआरइडी तालिम व्यापक रूपले अन्तर्क्रियात्मक, सहभागितामूलक र समावेशी किसिमको दुईदिने तालिमस्थलमा नै उपस्थित भएर लिने प्रशिक्षण पाठ्यक्रमका रूपमा निर्माण गरिएको थियो । यो पाठ्यक्रम स्थानीय अर्थतन्त्रको विकासका लागि सान्दर्भिक चार प्रकारका पात्रका लागि निर्माण गरिएको हो—

१. स्थानीय अधिकारी र राजनीतिज्ञ
२. प्रादेशिक अधिकारी र राजनीतिज्ञ
३. उद्योग वाणिज्य सङ्घ र जिल्ला सहकारी सङ्घका स्थानीय प्रतिनिधि
४. उद्योग वाणिज्य सङ्घ र प्रादेशिक सहकारी सङ्घका प्रादेशिक प्रतिनिधि

पाठ्यक्रमले निम्न प्रमुख विषयमा वर्णीकृत विषयलाई समेट्छ—

- एलआरइडी अवधारणा र सिद्धान्त
- एलआरइडी लक्षित समूह र स्थलगत कारक
- एलआरइडी सहजीकरण र सुशासन
- स्थानीय तहमा नीतिगत प्राथमिकता र तालमेल
- स्थानीय अर्थतन्त्रको विश्लेषण र कार्यक्रम निर्माण
- समग्र एलआरइडी प्रक्रिया निर्माण गर्ने
- जलवायु र हरित आर्थिक विकास

एलआरइडी तालिमको उद्देश्य स्थानीय र प्रादेशिक स्तरमा सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रका मुख्य सरोकार वालालाई तिनको स्थानीय अर्थतन्त्र अभ राम्रोसँग बुझ्न, थप उपयुक्त र प्रभावकारी स्थानीय आर्थिक विकास कार्यक्रम निर्माण र कार्यान्वयन गर्नु हो । साथै दूरदर्शी, प्रणालीगत एवम् क्षमता अभिवृद्धि गर्ने दृष्टिकोणसहित स्थानीय अर्थतन्त्रको लचकता निर्माण गर्नु हो । त्यसका अतिरिक्त तालिमले पाका, व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षण वा आर्थिक विकास रणनीति जस्ता LPED परियोजनाद्वारा परीक्षण गरिसकिएका केही एलआरइडी विधि तथा तरि का प्रस्तुत गर्छ । यसले एलआरइडी सम्बन्धित क्षेत्र, जस्तै उद्यमशीलता विकास, आर्थिक सुशासन, र जलवायु जस्ता क्षेत्र कसरी एक आपसमा अन्तरसम्बद्ध छन् भनेर देखाउँछ ।

पालिका क्लस्टरमा केन्द्रित रहेर तालिमको आयोजना गरिएको थियो । प्रत्येक क्लस्टरमा दुई ओटा तालिम आयोजना गरिएको थियो— एउटा स्थानीय अधिकारी र राजनीतिज्ञहरूसँग केन्द्रित, अनि अर्को व्यावसायिक सङ्घ/चेम्बर र जिल्ला सहकारी सङ्घका प्रतिनिधिसँग । प्रत्येक प्रशिक्षणमा अधिकतम २० सहभागी समावेश भएका थिए । पछिल्लो चरणमा दुवै किसिमका पात्रहरूलाई समावेश गरेर तालिम आयोजना गरिएको थियो ।

एलआरइडी तालिमका उदाहरण

सन् २०२१ को डिसेम्बरदेखि २०२२ को मार्चसम्म LPED परियोजनाले निर्वाचित अधिकारी, स्थानीय अधिकारी, निजी क्षेत्र र सहकारीका प्रतिनिधिहरू (उद्योग वाणिज्य सङ्घ र जिल्ला सहकारी सङ्घ) समेटिने गरी १४३ सहभागीसहित ६ ओटा स्थानीय स्तरका एलआरइडी प्रशिक्षण कार्यशाला सञ्चालन गन्यो ।

तालिममा एलआरइडीको अवधारणा, यसका प्रक्रिया र विधि तथा तरिकाबारे व्याख्या गरियो, जसले गर्दा सहभागीहरूलाई यसबारे थप स्पष्ट भयो । नयाँ सिर्जना गरिएको पजल गेम^४मार्फत सहभागीहरूले स्थानीय अर्थतन्त्रका विभिन्न आयाम र सान्दर्भिक एलआरइडी कार्यक्रम कसरी निर्माण र कार्यान्वयन गर्ने भनेर बुझ्न सके । सहभागीहरूले स्थानीय सन्दर्भलाई ध्यानमा राख्दै एलआरइडीलाई आफ्नो क्षेत्रमा परिभाषित गर्न पनि सिके ।

स्थानीय आर्थिक विकास प्रवर्द्धन गर्न पालिकाको योजना प्रक्रियामा काम गर्ने व्यक्तिहरूका लागि तालिम विशेष उपयोगी रह्यो । उनीहरूले आर्थिक विकासमा सरकारी प्रयास मात्र नभएर निजी र सहकारी क्षेत्रको पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको बुझे । तसर्थ नगरपालिका, निजी र सहकारी क्षेत्रका प्रतिनिधिहरूलाई संयुक्त तालिम दिन सिफारिस गरिएको छ । सामान्यतया, LPED को दायराभन्दा बाहिरका पालिकामा पनि एलआरइडी तालिमको माग नेपालभर बढिरहेको छ ।

यस्तै एलआरइडी तालिम सन् २०२२ को अन्त्य र २०२३ को सुरुवातमा सबै १९ LPED ले सहकार्य गर्ने पालिकाका प्रतिनिधिहरूका लागि सञ्चालन गरिएको थियो । तालिम लगभग १६० स्थानीय सहभागीसहित आठ चरणमा आयोजना गरिएको थियो । कार्यक्रममा मेयर, उपमेयर र प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत, तथा प्रादेशिक भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयका प्रतिनिधि, उद्योग वाणिज्य सङ्घका प्रतिनिधि, महिला उद्यमी सङ्घ महासङ्घ नेपालको जिल्ला शाखा, जिल्ला सहकारी सङ्घ र गैरसरकारी संस्थाका प्रतिनिधिको सहभागिता थियो ।

तुलसीपुर उपमहानगरपालिकाको उद्योग तथा व्यवसाय प्रवर्द्धन शाखाकी अधिकृत रेवा रावत भन्छन्, “एलआरइडी तालिमले मलाई मेरो नगरपालिकाको आर्थिक विकासको सम्भावना बुझ्न मद्दत गरेको छ । रावतले दाढ कल्स्टरबाट नगरपालिकाका निर्वाचित तथा गैरनिर्वाचित पदाधिकारीहरूका लागि दुईदिने एलआरइडी तालिममा भाग लिएको थिइन् । रावतले सरकारी तथा गैरसरकारी सङ्घसंस्थाबाट प्रदान गरिने उपयुक्त प्राविधिक सहयोग एवम् निजी क्षेत्रबाट उपयुक्त व्यवसाय योजनाको विकासबाट घरेलु तथा साना उद्योगलाई स्थायित्व प्रदान गर्न, प्रवर्द्धन र स्थापना गर्न तथा स्थानीय रोजगारी एवम् आयआर्जन गर्न सकिने महसुस गरिन् । तुलसीपुर क्षेत्रका ठूला उद्योगमा रोजगारी र आम्दानीको दर बढाउन पनि सकिने महसुस गरिन् । “सरकारी प्रयासले मात्रै आर्थिक विकास सम्भव नभएर निजी क्षेत्र र सहकारीको प्रतिबद्धता आवश्यक रहेको” उनले जोड दिइन् ।

रेवा रावत, उद्योग तथा व्यापार प्रवर्द्धन शाखा अधिकृत तुलसीपुर उप-महानगरपालिका

^४ परियोजनाले स्थानीय अर्थतन्त्रको चक्रवर्ती प्रवाह बुझ्ने साधनको रूपमा पजल गेम बनाएका थिए । गेमले आर्थिक प्रणालीमा क्षेत्र र सरोकारवालाबीच कसरी पैसा, वस्तु र सेवा प्रवाह हुन्न भन्ने देखाउँछ ।

तालिममा भाग लिनु आफ्नो दैनिक कामका लागि अर्थपूर्ण रहेको उनले बताइन्। “एलआरइडी तालिम मेरो अपेक्षाभन्दा धेरै रात्रो भयो। मैले सीप र उद्यमशीलतामा परियोजनाको योजना र निर्माण गर्दा प्रयोग गर्न सक्ने केही उपयोगी विधि, तरिका र अवधारणा सिक्न पाएँ,” रावतले भनिन्। उनका अनुसार धेरै सत्र सहभागितामूलक, अन्तर्क्रियात्मक र जीवन्त थिए। प्रशिक्षणले स्थानीय उत्पादन बढाउन र व्यवसायका लागि क्षेत्रहरूलाई प्राथमिकतामा केन्द्रित गरेको थियो। उनले यस तालिममा निजी क्षेत्रलाई व्यावसायिक गतिविधिको योजना बनाउने, क्षेत्रलाई समावेश गराएर तिनलाई प्राथमिकता दिने, बजेट तर्जुमा गर्न र समयसीमा तोक्ने काममा सधाउन सुझाव दिइन्।

कोहलपुर नगरपालिकाका पूर्वमेयर एलबी रावतले पनि तालिममा आफ्नो दृष्टिकोण राख्दै भने, “राजनीतिज्ञको हैसियतमा मैले सयाँ तालिम/कार्यशालामा भाग लिएको छु। तर मैले स्थानीय आर्थिक विकासबारे यति गहिरो ज्ञान हासिल गरेको अहिल्यै हो। मेरो विचारमा निर्वाचित नगरपालिकाका पदाधिकारीलाई कार्यकालको सुरूवातदेखि नै यस्तो तालिम दिनुपर्थ्यो। तब मात्र सम्पूर्ण योजना प्रक्रिया एलआरइडी दृष्टिकोणमा आधारित हुन सक्थ्यो। साथै नगरपालिका र निजी/सहकारी क्षेत्रलगायत विभिन्न क्षेत्रका सहभागीहरूको सहभागिताले स्थानीय अर्थतन्त्रका लागि संयुक्त रूपमा विकास रणनीति तर्जुमा गर्न ठूलो अवसर प्रदान गर्न सक्थ्यो।

एलबी रावत, पूर्व मेयर,
कोहलपुर नगरपालिका

सन् २०१९ देखि मदनकुमार कार्की बुटवल उद्योग वाणिज्य संघमा कार्यकारी निर्देशकका रूपमा कार्यरत छन्। उनले २०१९ मा पाका अभ्यासमा भाग लिए र बुटवलको प्रतिस्पर्धी लाभ पहिचान गर्न लागू गरिएको पाका प्रक्रियाबाट धेरै प्रभावित भए। बुटवल उद्योग वाणिज्य संघका कार्यकारी निर्देशकको हैसियतमा उनले पाका अभ्यासमा पहिचान गरिएका अल्पकालीन परियोजना कार्यान्वयन भएको कुरा गर्वसाथ सुनाए। कार्कीले भने, “बुटवल उद्योग वाणिज्य संघले नेतृत्व गरेका पाका परियोजनाहरूमध्ये एक स्टार्टअपहरूका लागि रूपन्देही बिजनेस इन्क्युबेसनको स्थापना गर्नु थियो, जुन हाम्रो नेतृत्वमा सुरु भयो। पहिलो चरणमा २० ओटा इन्क्युबीहरूलाई सहयोग गरिएको थियो भने दोस्रो चरणमा हाल १२ इन्क्युबीलाई सहयोग प्राप्त छ। पाका गतिविधिहरूबाट लागू गरिएको अर्को पहल भनेको स्थानीय उत्पादन र प्रवर्द्धनमा ध्यान दिँदै स्थानीय उत्पादन प्रोफाइलको विकास गर्नु हो। (<https://www.bcci.org.np/product-list>)।

मदनकुमार कार्की, निर्देशक,
बुटवल उद्योग वाणिज्य संघ

अर्को एक पाकाले परियोजनाले स्थानीय रोजगारी प्रवर्द्धनका लागि अनलाइन जागिर मिलाउने प्लेटफर्म (<https://www.butwalrojgar.com>) सुरु गरेको छ। यस कार्यमा बुटवल उपमहानगरपालिकाले सर्भर होस्ट गरेको छ र बुटवल उद्योग वाणिज्य संघले प्लेटफर्मको व्यवस्थापन गर्छ।

एलआरइडी तालिममा भाग लिएपछि कार्कोले बुटवल उद्योग वाणिज्य संघको बोर्डका सदस्यहरूले पनि यस्तो तालिमबाट लाभ लिन सक्ने महसुस गरे । त्यसपछि LPED को प्राविधिक सहयोगमा स्थानीय अर्थतन्त्रलाई अभ राम्ररी बुझ्न र बलियो बनाउन ६० भन्दा बढी उद्योग वाणिज्य संघका सदस्यहरूलाई एकदिने तालिम आयोजना गरियो । बुटवल उद्योग वाणिज्य संघ र बुटवल उप-महानगरपालिकाले त्यसै कार्यशालामा पर्यटन प्रवर्द्धन र बुटवलको पुरानो आर्थिक गतिविधिलाई पुनरुत्थान गर्ने रणनीतिको साभा समझदारी विकास गन्यो ।

“हामी अन्योलमा थियौं । र हामीसँग स्थानीय आर्थिक विकासका लागि गतिविधि पहिचान गर्ने ज्ञान र आत्मविश्वासको कमी थिएन । पाका अभ्यास र एलआरइडी तालिमले हामीलाई एलआरइडी गतिविधिहरूको उचित योजना बनाउन मद्दत गरे । यस क्रममा हामीले आवश्यक परेका बेला LPED परियोजना ठोलीबाट सुझाव र प्रतिक्रिया प्राप्त गन्यौं ।

कार्कोले आफ्नो ठोलीले एलआरइडी गतिविधिहरूको योजना बनाउँदा सबल पक्ष, कमजोरी पक्ष, अवसर र चुनौति (SWOT) विश्लेषण र प्रतिस्पर्धात्मक फाइदा स्यापिड जस्ता विधि लागु गर्ने बताए । उनले थप भने, “समग्र लाभका लागि बुटवल क्षेत्र स्थानीय आर्थिक विकासका गतिविधिमा स्याटेलाइट सिटीका रूपमा विकास हुँदै छ । बुटवलको एलआरइडी प्रक्रियाले छेउछाउका नगरपालिकाहरूलाई समावेश गर्नुपर्छ भन्ने महसुस गन्यौं । किनकि यसले उनीहरूसँग मिलेर एलआरइडी गतिविधि विकास गर्ने अवसर दिनेछ ।”

२.२ प्रतिस्पर्धात्मक लाभको सहभागितामूलक विश्लेषण (पाका) को अवलम्बन

पाका दिगो एलआरइडीका लागि एक सहभागितामूलक ऊर्ध्वगामी, व्यावहारिक र बजार-उन्मुख दृष्टिकोण हो । पाकालाई स्थानीय अर्थतन्त्र र यसको सम्भाव्यताको निदान र मूल्याङ्कन गर्न, स्थानीय अर्थतन्त्रलाई उत्प्रेरित गर्न र यसको लचकतालाई सुदृढ पार्न सहभागितामूलक रूपमा परियोजना र योजना गतिविधि बनाउन प्रयोग गरिन्छ । पाका अत्यधिक रूपमा कार्य उन्मुख छ । यसले अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीघकालीन आर्थिक विकासका अवसर सिर्जना गर्ने फलोअप क्रियाकलापमा जोड दिन्छ, जसबाट आयआर्जन, रोजगारी सिर्जना गर्ने र अभ विकास गर्न स्थानीय पात्रहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्न सकिन्छ ।

विशेषगरी एलआरइडी पहल सुरू गर्न वा विद्यमान पहलहरूले किन आर्थिक विकासमा कम शून्य प्रभाव पार्छन् भनेर अनुसन्धान गर्न पाका उपयोगी छ । पाका ठोलीमा सामान्यतया दुई वा तीन बाह्य विशेषज्ञ र विभिन्न सार्वजनिक/निजी/सहकारी संस्थाहरू वा प्राज्ञिक क्षेत्रका छ देखि आठ स्थानीय पात्र हुन्छन्, जसले विभिन्न पाका अभ्यास सञ्चालन गर्छन् । यस समावेशी प्रक्रियामा सबै सामाजिक समूहका स्थानीय सरोकारवालालाई समावेश गरिन्छ, मुख्यतया अन्तर्वार्ता, कार्यशाला र वृहत सहभागितामूलक कार्यक्रममार्फत । एलआरइडी सीपहरू सिक्ने र हस्तान्तरण गर्ने स्थान दृष्टिकोणका मुख्य तत्त्व हुन् । स्थानीय पाका आयोजक (नगरपालिका, व्यावसायिक सङ्घ, वा अन्य स्थानीय सङ्गठन) ले पाका अभ्यासलाई व्यवस्थित गर्न मद्दत गर्छ, प्रमुख कार्यक्रमहरूमा सम्बन्धित सरोकारवालालाई निम्त्याउँछ र कार्यक्रम पश्चातका गतिविधिहरू समन्वय गर्छ ।

पाका अभ्यासको तयारी गर्न लगभग चार साता लाग्छ, जब कि वास्तविक पाका अभ्यास सञ्चालन गर्न स्थानीय टोलीका सदस्यहरूलाई प्रशिक्षणसहित लगभग १२ दिन लाग्छ । पाका प्रक्रियामा पहिचान गरिएका परियोजना प्रस्तावहरूको प्रकार र परियोजना कार्यान्वयनको गतिअनुसार पाका गतिविधिहरूको कार्यान्वयन र अनुगमनका लागि छदेखि १२ महिनाको समय तालिका बनाउनुपर्छ । पाका प्रक्रिया र अभ्यासहरूमा थप जानकारीका लागि कृपया पाका पुस्तिका हेर्नुहोस् ।

चित्र ४: नेपालमा पाका प्रक्रिया र समयरेखा

स्रोत : लेखकहरू

पाका अभ्यासका उदाहरण

नोभेम्बर २०१९ देखि अप्रिल २०२२ सम्म LPED परियोजनाले लुम्बिनी, कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेशका १० नगरपालिकामा पाका अभ्यास सञ्चालन गन्यो । यसले विभिन्न स्थानीय पाका टोलीहरूलाई सम्भाव्य एलआरइडी परियोजना पहिचान गर्न मद्दत गन्यो, जसमध्ये ६० प्रतिशतभन्दा बढी कोभिड महामारीका चुनौतीहरूका बाबजुद १२ देखि १५ महिनाभित्र कार्यान्वयन भएका थिए ।

LPED परियोजनाको आर्थिक सहयोगमा नौ नगरपालिकामा पाका अभ्यास सञ्चालन गरिएको थियो । यद्यपी, तुलसीपुर उप-महानगरपालिकाले नयाँ आयाम शुरू गर्दै LPED परियोजनासँगको सहवित्तमा पाका अभ्यास तुलसीपुरमा सञ्चालन गन्यो । तुलसीपुरको पाकालाई तुलसीपुरको मात्र उप-महानगरपालिकाद्वारा उल्लेखनीय रूपमा सहवित्त थियो, जुन नेपाली सन्दर्भमा एउटा नौलो अभ्यास हो ।

पाका अभ्यासहरूले आर्थिक सम्भावना र आयका अवसर प्रदान गर्ने उपक्षेत्र वा मूल्य शृङ्खलाहरू पहिचान गर्न मद्दत गन्यो । यसका साथै आर्थिक क्षेत्रहरूका विश्लेषण गर्नुका साथै पाका टोलीहरूले सबै नगरपालिकामा एलआरइडी प्रक्रियालाई निर्देशन गर्ने र मेसो स्तरमा रहेका स्थानीय संस्थागत परिदृश्यको पनि मूल्यांकन गरे । प्रत्येक पाका अभ्यासले स्थानीय अर्थतन्त्रलाई दिगो र समावेशी रूपमा उत्प्रेरित गर्ने सम्भाव्य गतिविधिहरूका लागि प्रस्तावहरूको सूची सिर्जना गन्यो । साथै सूचीमा शीघ्र सफलता र सजिलै देख्न सकिने परिणाम निर्माण गरेने मध्य र दीर्घकालीन कार्यक्रम परियोजना समावेश छन् । पाका अभ्यासको निर्माणले लुम्बिनी प्रदेशका धेरै नगरपालिकामा मध्यकालीन आर्थिक विकास रणनीतिको निर्माणका लागि आधार प्रदान गरेको छ (खण्ड २.४ हेर्नुहोस्) ।

पहिलो चरणमा गरिएका पाका अभ्यास पश्चात परियोजनाले पाका निर्देशिका र सहजीकरण पुस्तिका तयार गन्यो । तिनलाई नेपाली सन्दर्भमा अनुकूलित पनि गन्यो (यो पुस्तिका अड्ग्रेजी र नेपालीमा उपलब्ध छ) ।

तुलसीपुरको पाका टोली पाका म्यानुअललाई आफ्नो पाका प्रक्रिया निर्माण गर्न सन्दर्भका रूपमा प्रयोग गर्ने पहिलो टोली हो ।

अन्ततः पाका अभ्यासले स्थानीय एलआरइडी अभ्यासकर्ता र नगरपालिका, जिल्ला र प्रादेशिक तहका सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रहरूबाट उनीहरूको स्थानीय अर्थतन्त्रलाई अभ राम्रोसँग बुझ्न, तिनको प्रतिस्पर्धात्मक लाभ पहिचान गर्न, कार्यक्रम निर्माण र राम्रोसँग निर्माण गर्न सक्ने गरी क्षमता अभिवृद्धि गरेको छ । साथै यस अभ्यासले स्थानीय आर्थिक विकास वा कार्यक्रम लागु गर्न र स्थानीय अर्थतन्त्रको लचकतालाई बलियो बनाउन मद्दत गन्यो । पाकाका परिणाम आगामी आर्थिक वर्षका लागि नगरपालिकाहरूको बजेट योजना प्रक्रियामा लागु गर्न सकियोस् भन्ने उद्देश्यले नेपालमा पाका अभ्यासहरू निर्धारित गरिएको थियो ।

पाका अभ्यासमार्फत सार्वजनिक संस्था, व्यवसाय र सहकारीहरूबीचको सम्बन्धमा सुधार भएको तथा विभिन्न सामाजिक समूह र स्थानीय स्तरमा आर्थिक क्षेत्रहरूबीचको सञ्जाललाई प्रोत्साहन गरिएको छ । एलआरइडी प्रस्तावहरूले सम्भव भएसम्म योजनाबद्ध आर्थिक विकास गतिविधिमा पिछडिएका र सीमान्तकृत समूहहरूलाई समावेश गरेको थियो । एलआरइडी प्रस्तावहरूले बजार पहुँच सुधार गर्न स्थानीय उद्यम र सहकारीहरूलाई मूल्य शृङ्खलामा एकीकृत गन्यो । अन्य प्रस्तावहरूले जागरूकता सिर्जना गर्न, सान्दर्भिक जानकारी आदानप्रदान गर्न र ज्ञान साझा गर्न विषयवस्तुमा आधारित सरोकारवाला संवादको आवश्यकतालाई जोड दिए ।

सिद्धार्थनगर नगरपालिकाका प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत नवराज पौड्यालका अनुसार पाका अभ्यास प्रतिस्पर्धात्मक लाभ भएका आर्थिक उपक्षेत्र पहिचान गर्ने पहिलो कोशेढुड्गा थियो । प्रक्रिया सहभागितामूलक, समावेशी र स्थानीय सरोकारवालाद्वारा सञ्चालित थियो । सबै उपक्षेत्रहरूका लागि किसान र किसान समूह, स्थानीय साना तथा मझौला उद्योगका प्रतिनिधि, सार्वजनिक र निजी व्यवसाय समर्थन प्रदायक, शिक्षाविद्, स्थानीय सरकार र व्यावसायिक सङ्घलगायत विभिन्न पात्रबाट जानकारी र धारणा सङ्कलन गरिएको थियो । पौड्याल हालसालै नगरपालिकामा आउनु भएको र पाका प्रतिवेदनले उहाँहरूलाई आर्थिक क्षेत्र र नगरको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमतालाई बलियो बनाउन सम्भावित परियोजना राम्रोसँग बुझ्न मद्दत गन्यो । थप रूपमा, पाका अभ्यासले नगरपालिकालाई सान्दर्भिक आर्थिक विकास गतिविधिहरूमा वार्षिक बजेट विनियोजन गर्न मार्गदर्शन गन्यो । उदाहरणका लागि, कोसेली घर (स्मारिका घर) स्थापना गर्न नगरपालिकाले स्थानीय उत्पादन प्रवर्द्धनका लागि उपलब्ध गराएको ठाउँ ।

नवराज पौड्याल, प्रमुख
प्रशासकीय अधिकृत,
सिद्धार्थनगर नगरपालिका

नेपालगञ्ज उप-महानगरपालिका लुम्बिनी प्रदेशको अर्को पाका गरिएको नगर हो । नेपालगञ्ज उप-महानगरपालिकाका सामाजिक विकास अधिकारी कृष्णप्रसाद जोशीले जोड दिए, “हाम्रो सम्पूर्ण योजना र परियोजना निर्माण प्रक्रियाका लागि एलआरइडी आवश्यक छ ।”

सङ्घीयता लागु भएदेखि नेपालगञ्ज उप-महानगरपालिकाले सेप्टेम्बर २०१९ मा LPED लागु नभएसम्म स्थानीय आर्थिक विकासलाई सहयोग गर्न केही काम मात्र गरेको थियो । यस परियोजनाको सहकार्यले सहरलाई आर्थिक वृद्धिका लागि रणनीति विकास गर्न निर्देशन पनि दिएको छ । पाकापछि नेपालगञ्जले सङ्घीय र प्रादेशिक सरकार र निजी क्षेत्रको ध्यान आकर्षित गन्यो । किनभने नगरपालिकाले उद्यमशीलता इकोसिस्टमलाई प्रवर्द्धन गर्न इन्क्युबेसन सेन्टर स्थापना गरेको थियो, जुन हाल सहरमा लागु भएको पाकाबाट आएको कार्यक्रम हो ।

जोशीले भने, “इन्क्युबेसन कार्यक्रमले २० नयाँ स्टार्टअपलाई आफ्ना नवीन विचार व्यावसायिक मोडलमा विकास गर्न सहयोग गरिसकेको छ । धेरैले त्यसलाई कार्यान्वयन गरिरहेका छन् । नगरपालिकाद्वारा समर्थित पहिलो इन्क्युबेसन सेन्टरका रूपमा हामी सुरुका लागि उर्वर भूमि बन्न चाहन्छौं । नगरपालिकाले एलआरइडीसम्बन्धी नीति र तालिम विकास गर्नुको महत्त्व बुझेको छ । र लघु, साना, मझौला उद्यमीहरूलाई छोटो अवधिको ऋण प्रदान गरिरहेको छ ।

स्थानीय-स्वामित्व उत्पन्न गर्न वडा स्तरमा एक टोल-स्तर (समुदाय स्तर) सङ्गठन गठन गरिएको थियो । “हामीले नेपालगञ्ज उपमहानगरपालिकामा पाका र आर्थिक विकास रणनीति लागु भएपछि सकारात्मक आर्थिक विकास देख्यौं । हामीले स्थानीय प्रतिस्पर्धात्मक लाभ पहिचान गन्यौं,” जोशीले भने, “आर्थिक विकासलाई महत्त्वपूर्ण छलफलको विषय बनायौं । यसका साथै २० वर्षको दीर्घकालीन रणनीति विकास गन्यौं— जसले हाम्रो योजनाहरूलाई आधार दिनेछ । रणनीतिको मर्योदामा हामीले सबै सरोकारवालाको सार्थक सहभागिता देख्यौं । स्थानीय टोली परिचालनले उच्च स्तरको स्वामित्वको नेतृत्व गन्यो । रणनीतिले अवसर सिर्जना गर्नेछ र भविष्यका लगानीकर्ताहरूका लागि सकारात्मक भावना सुनिश्चित गर्नेछ ।”

कृष्णप्रसाद जोशी, सामाजिक विकास अधिकृत, नेपालगञ्ज उप-महानगरपालिका

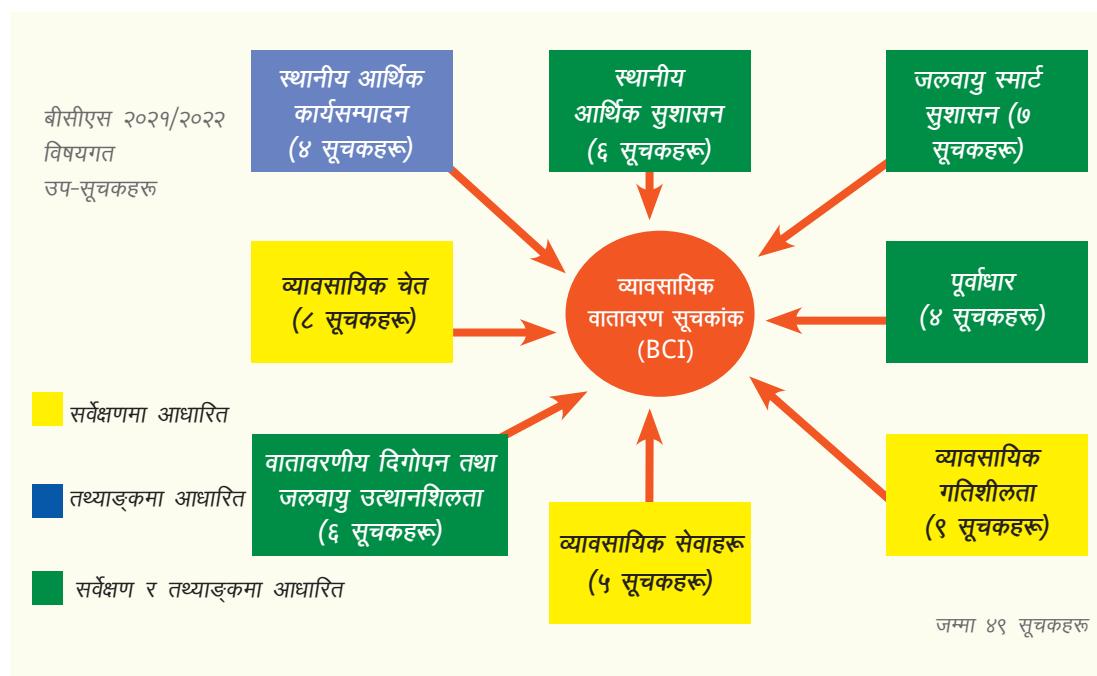
२.३ व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षण

व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षण क्षेत्रको आर्थिक विकास प्रगति र आर्थिक शासन मापन गर्ने एक विधि तथा तरिका हो । व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षण कुनै निश्चित क्षेत्रको आर्थिक विकासको अवस्था र प्रगति मापन गर्ने एक विधि तथा तरिका हो, जसले निश्चित समयको अन्तरालमा सम्बन्धित आर्थिक सूचक (पालिका भित्र) तुलना गरेर मापन गर्दछ । यद्यपि, व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षणको प्रयोग यदि अन्तर क्षेत्रीय रूपमा गर्न सक्यो भने यो अभ्यन्तरको विकास प्रगतिलाई गति दिन सक्छ । सर्वेक्षणको निर्माण र नीति निर्माण गर्न आवश्यक जानकारी प्रदान गर्दछ । नेपालमा व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षण सञ्चालन गर्नुका उद्देश्य यसप्रकार छन्—

- व्यवसाय सञ्चालन र लगानी कायम राख्न वा आकर्षित गर्न नगरपालिकाहरूको आकर्षण र प्रतिस्पर्धात्मकताको अनुगमन
- नगरपालिकाहरूको आर्थिक र जलवायु-स्मार्ट शासनको गुणस्तर मापन
- लगानी, रोजगारी, व्यापार र कानुनी अनुपालन, दिगोपन र जलवायु लचकताको सन्दर्भमा निजी क्षेत्रको प्रदर्शन मापन
- कोभिड महामारी र यसको स्थानीय आर्थिक प्रभावको समयमा नगरपालिकाको उत्तरदायित्व अन्वेषण
- नगरपालिकाको स्तर निर्धारण, प्रतिस्पर्धा सुरू गर्ने र नगरपालिकाको कार्यसम्पादन सुधार गर्ने
- नगरपालिका र प्रादेशिक स्तरमा नीतिगत संवाद र योजनाका लागि तथ्यांक-सञ्चालित जानकारी उपलब्ध गराउने

LPED परियोजनाले लुम्बिनी, कर्णाली र सुदूरपश्चिमका तीन प्रदेशका ११ नगरपालिकामा आर्थिक सुशासन र व्यावसायिक भावनाको मूल्यांकन गर्न सन् २०२०/२१ मा पहिलो व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षण सञ्चालन गरे को थियो । परियोजनाले सन् २०२१ मा व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षण परिमार्जन गन्यो र जलवायु परिवर्तनसँग लड्न अनि नगरपालिका स्तरमा कृषि क्षेत्रका लागि जलवायु-अनुकूल शासन समाधान विकास गर्ने ध्येयले नगर पालिकाको कार्यसम्पादन मूल्यांकन गर्ने उपसूचाङ्क थप्यो ।

सन् २०२१/२०२२ मा दोस्रो व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षण संस्करण ४२ नगरपालिकाबाट ५ हजार ६ सय ९० उद्यमसँग एक टेलिफोन आधारित सर्वेक्षण थियो । अन्तर्वार्ता नमुनाले नगरपालिकाको वास्तविक आर्थिक संरचना भल्काउँछ । विश्लेषणले सर्वेक्षण परिणाम र तथ्याङ्कहरूमा आधारित आठ उपसूचकाङ्कमा ४९ सूचक समावेश गरी व्यापार जलवायु सूचकाङ्क (व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षण) गणना गर्न उपलब्ध तथ्याङ्क स्रोत पनि समावेश गरेको थियो ।

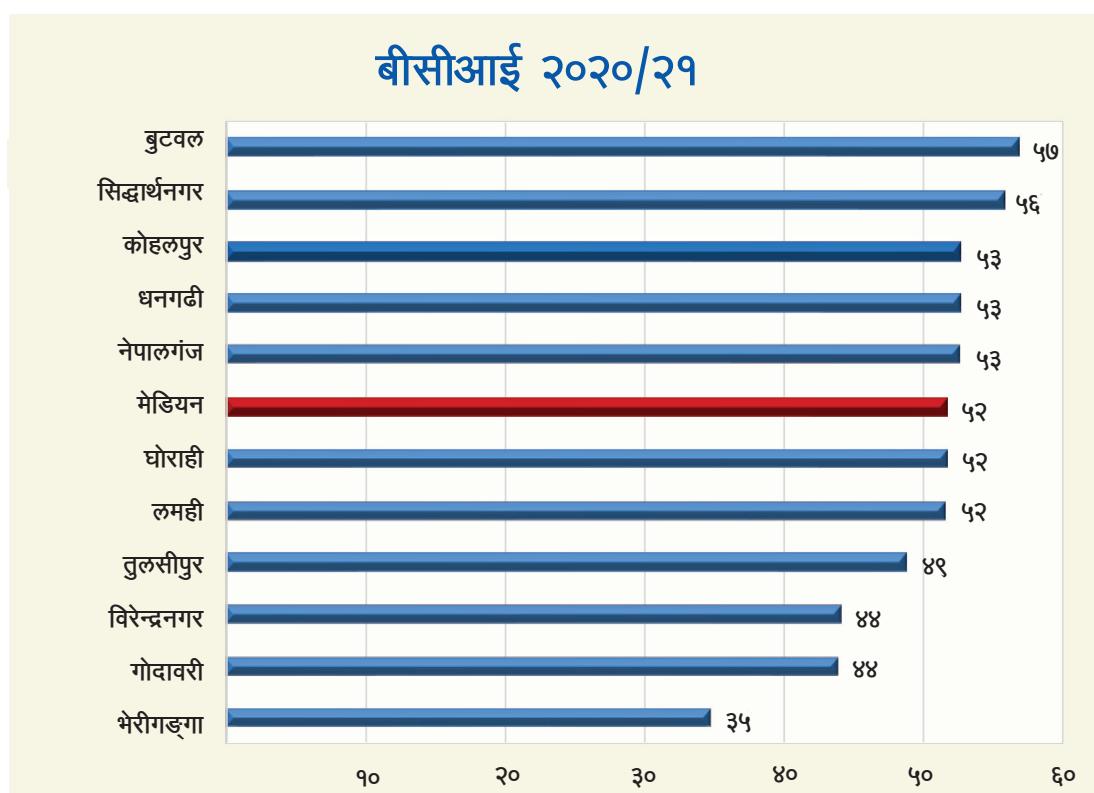

चित्र ५: व्यावसायिक वातावरण उप-सूचकांक र सूचकांकहरू (२०२१/२२)

व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षण नेपालको आर्थिक सुशासन र विकास गतिशीलताको मूल्याङ्कन र बेच्चमार्किङ्डका लागि एउटा आशाजनक विधि हो । यस विधिलाई अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा परीक्षण गरिएको थियो । नेपाली सन्दर्भ, स्थानीय परिस्थिति र आवश्यकताअनुरूप बनाइएको पनि थियो । व्यावसायिक वातावरण इन्डेक्सले आर्थिक सुशासन र कार्यसम्पादनमा नगरपालिकालाई श्रेणीकरण गरेको छ, जसले उनीहरूबीच प्रतिस्पर्धालाई प्रोत्साहित गर्न्यो र उनीहरूलाई नगरपालिकाको कार्यसम्पादन सुधार गर्न प्रयासरत बनायो ।

व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षण पद्धतिबारे थप जानकारीका लागि कृपया हाम्रो व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षण गाइड र व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षण २०२१/२२ परिणाम रिपोर्ट^५ हेनुहोस् ।

व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षणका उदाहरण

चित्र ६: व्यावसायिक वातावरण सूचकांक २०२०/२१

व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षण २०२०/२१ मा बुटवल व्यावसायिक वातावरण सूचकांकमा ५७ अंकसहित अन्य १० नगरपालिकाभन्दा अगाडि छ (चित्र ६ हेनुहोस् : १ देखि १०० मापनमा १ सबैभन्दा कमजोर हो र १०० सबैभन्दा अब्बल) । त्यसैगरी, दोस्रो व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षण २०२१/२२ मा वीरेन्द्रनगर नगरपालिकाले ५९ अड्क ल्याई व्यावसायिक वातावरण सूचकांकमा अन्य ४९ नगरपालिकालाई उछिनेको छ । सिद्धार्थनगर नगरपालिका

^५ https://admin.bcsnepal.org/data/static/reports/20230201_LPED_GRAPE_BCS_Results_2021-22_Eng_Final780376.pdf

दुवै संस्करणमा दोस्रो स्थानमा छ । सबै नगरपालिकालाई आफ्नो कार्यसम्पादनमा सुधार गर्न प्रोत्साहित गरिन्छ । तथापि यो विशेषगरी मध्यबाट तल रहेको नगरपालिकाहरूका लागि अभ उचित तथा आवश्यक रहेको छ ।

व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षणको नतिजा साभा गर्न दुई राष्ट्रिय प्रसार कार्यशाला परियोजना गरियो । पहिलो कार्यशाला अगस्ट २०२१ मा भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालयद्वारा आयोजना गरिएको थियो । २०२०/२१ को व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षणको नतिजा ११ नगरपालिका समेटेर ७० सहभागीहरूलाई प्रस्तुत गरिएको थियो । ४२ नगरपालिकालाई समेटेर २०२१/२२ को नतिजा प्रस्तुत गर्न अप्रिल २०२२ मा दोस्रो राष्ट्रिय कार्यशाला आयोजना गरिएको थियो ।

२०२१ मा पहिलो व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षण संस्करणपछि व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षण नतिजा थप विस्तारमा व्याख्या गर्न, व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षण आयामहरूको सम्बन्धमा प्रत्येक नगरपालिकाको सबल र कमजोरी पक्षमा छलफल गर्न र विस्तृत सुधारका सिफारिस गर्न आधाभन्दा बढी नगरपालिकामा माग बमोजिम व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षण निदान कार्यशाला आयोजना गरियो ।

२०२२ मा दोस्रो व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षण संस्करणपछि व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षण निदान कार्यशाला व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षण नतिजा छलफल गर्न र प्रत्येक नगरपालिकाको आर्थिक सुशासन र व्यावसायिक वातावरण सुधार गर्ने तर्फ विस्तृत सिफारिस गर्न धेरै सहभागी नगरपालिकामा सञ्चालन गरियो । निदान कार्यशालाको उद्देश्य निष्कर्ष साभा गर्नु, सरोकारवालालाई सामूहिक रूपमा संलग्न गर्नु, छलफललाई सहज बनाउनु र सम्बन्धित नगरपालिकाहरूको न्यून र मध्यम प्रदर्शन गर्ने सूचकहरूलाई सुधार गर्न के गर्न सकिन्छ भन्नेबारे संयुक्त कार्य योजना विकास गर्नु थियो ।

दोस्रो व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षण सर्वेक्षणको तथ्याङ्कको एक वर्षको अन्तर निकै कम रहेको स्पष्ट भयो । व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षण निदान कार्यशालाहरूमा सहभागीहरूले सामान्यतया प्रस्तुत गरेका सिफारिसहरू कार्यान्वयन गर्न तथा परिणाम देखिन समय लाने हुन्छन् । तसर्थ परियोजनाले नगरपालिकाहरूलाई उनीहरूको आर्थिक सुशासनको अवस्था बुझ्न र आवश्यक सुधार सहज बनाउन व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षण सर्वेक्षणहरूबीच न्यूनतम दुई वर्षको अन्तराल सिफारिस गर्दछ ।

सङ्क्षिप्तमा, व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षण कार्यशालाहरूले सरोकारवालालाई उनीहरूको आर्थिक कार्यसम्पादनमा संलग्न गराउनुका साथै प्रमाण-आधारित नीति कार्यक्रम निर्माणलाई प्रवर्द्धन गर्छ । यसले नगरपालिका र प्रादेशिक स्तरहरूमा आर्थिक सुशासनका मुख्य पक्षहरूलाई समेट्छ । स्थानीय आर्थिक कार्यसम्पादनको सारलाई पनि समेट्छ । विषयगत दृष्टिकोणले लगानी, नवप्रवर्तन, उद्यमशीलता, उद्यम/सहकारी नेतृत्वको उद्यमहरूको प्रतिस्पर्धा र व्यापार गतिशीलता अन्वेषण गर्न मदत पनि गर्छ । कितिपय अवस्थामा व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षणका नतिजाहरू स्थानीय सरकारहरूका लागि आँखा खोलिदिने किसिमका थिए, खासगरी तिनको कार्यसम्पादनलाई समग्र उद्यम परिप्रेक्ष्यमा हेर्दा । सर्वेक्षणमा धेरै नगरपालिकाले आफ्नो प्रशासनिक कार्यसम्पादन उद्यमहरूबन्दा राम्रो मूल्याङ्कन गरे । निदान कार्यशालाहरूले समग्र आर्थिक सुशासन र स्थानीय आर्थिक कार्यसम्पादनलाई प्रभाव पार्ने विभिन्न सूचक सुधार गर्न सबै सरोकारवालालाई एकसाथ ल्याउनमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको थियो ।

फ्याक्ट्स नेपालका अनुसन्धान विभाग प्रबन्धक हेम श्रेष्ठले टिप्पणी गरे, “व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षणको विकास गर्न आवश्यक माध्यमिक तथ्याङ्क सङ्कलनका क्रममा मैले तथ्याङ्कहरू छरिएको तथा प्रायः विभिन्न ढाँचामा सङ्ग्रहीत भेटिएको पाएँ। अनि मैले महसुस गरें, तथ्याङ्क कलाई समान रूपमा मिलाउन र संरचना गर्न न्यूनतम प्रयास मात्र गरिएको थियो। कतिपय गाउँपालिकामा डाटाबेस राखिएका छैनन्। भएका डाटाबेस प्रणाली पनि अविकसित छन्।” नेपालमा, स्थानीय/प्रदेश स्तरमा सही, चुस्त तथ्याङ्कको अभाव सङ्गीयतापछि मुलुकले सामना गरिरहेको सबैभन्दा ठूलो चुनौती हो। यो तथ्याङ्कको अभावले योजना, परियोजना कार्यान्वयन र सेवा प्रवाह गर्दा चुनौती सिर्जना गरेको छ।

हेम श्रेष्ठ, अनुसन्धान विभाग
प्रबन्धक, फ्याक्ट्स नेपाल

यस परियोजनाले आफूलाई नगरपालिकाहरूले उद्यम सम्बन्धित तथ्याङ्क कसरी संकलन र प्रस्तुत गर्छन् भनेर बुझ्न मद्दत गरेको उनले बताए। “कृषि उद्यमहरूको व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षण नमुना फ्रेमवर्क विकास गर्दा मैले विभिन्न समूह र उद्यमीसँग काम गरें। मुख्य चुनौती पशुपालन र कृषिमा संलग्न कृषि उद्यमीहरूको पृथकीकरण थियो। केही स्थानमा जस्तै व्यक्तिगत फार्महरू दुई पटक दर्ता गरिएको थियो— पशुपालन र नगरपालिकाको कृषि विभागमा, जसलाई म्यानुअल पृथकीकरण आवश्यक थियो। श्रेष्ठले एक विशेष विभागबाट उत्पन्न हुने तथ्याङ्क अन्य विभाग/शाखासँग आदानप्रदान नगरिएको जानकारी दिए। एउटै तथ्याङ्क बारम्बार सङ्कलन गर्न धेरै स्रोत, समय र शक्ति खर्चिएको देखिन्छ। यो समन्वय चुनौती एक कार्यालय र सरकारी निकायहरूबीच हुन्छ। यसलाई समाधान गर्न थोरै प्रयास गरिएको छ। यद्यपि तथ्याङ्कको विश्वसनीयता र पहुँच स्थानीय स्तरमा प्रमाणमा आधारित निर्णयका लागि महत्वपूर्ण छ।

२.४ आर्थिक विकास रणनीति निर्माण गर्ने

आर्थिक विकासका लागि क्षेत्रीय रणनीतिले एक परिप्रेक्ष्य प्रदान गर्छ। साथै संयुक्त रूपमा आर्थिक गतिविधि प्रवर्द्धन गर्न अभिमुखीकरण पनि गर्छ। र सान्दर्भिक आर्थिक उपक्षेत्रहरूलाई प्राथमिकता दिन मद्दत गर्छ। स्थानीय आर्थिक विकास रणनीतिले संयुक्त परिकल्पना ध्येय, मिसन, स्थानीय संस्कृति र अधिल्ला उपलब्धिहरूमा आधारित दीर्घकालीन परिप्रेक्ष्य प्रदान गर्छ। यसले विगतको तुलनामा र अन्य नगरपालिका वा क्षेत्रहरूको तुलनामा दिगो आर्थिक कार्यसम्पादन सुधार गर्ने प्रयास गर्छ।

आर्थिक विकास रणनीतिको विकास समावेशी हुनुपर्छ तथा यस प्रक्रियामा त्यो क्षेत्रका विभिन्न आर्थिक पात्रहरूको हितलाई विचार गर्नुपर्छ। आर्थिक विकास रणनीतिको स्वामित्व नगरपालिकासँग हुनुपर्छ, जसले आर्थिक विकास रणनीतिको कार्यान्वयनलाई सहज बनाउन आफ्नो वार्षिक योजना र बजेट मिलाउने अपेक्षा गरिन्छ। आर्थिक विकास रणनीतिले एक वैचारिक ढाँचा र रणनीतिक अभिमुखीकरण प्रदान गर्छ, जसले सरकार र

दाता कार्यक्रमहरूलाई उपयुक्त प्राविधिक र आर्थिक सहयोग विकास गर्न र स्थानीयको आवश्यकताअनुसार तिनीहरूको कार्यक्रमलाई पड़क्तिबद्ध गर्न मद्दत गर्छ ।

एलआरइडी प्रक्रियामा आर्थिक विकास रणनीति निर्माण एक मध्यम-अवधिको चरण हो, सुरुवाती बिन्दु होइन । आर्थिक विकास रणनीति निर्माणले सार्वजनिक, निजी, र सहकारी मुख्य पात्रहरूका लागि निर्णय लिने फ्रेमवर्क प्रदान गर्छ । यसले उनीहरूलाई भविष्यबारे के निश्चित वा अनिश्चित छ र उनीहरूका स्रोतहरूको अधिकतम उपयोग कसरी गर्ने भनेर बुझ्न मद्दत गर्छ ।

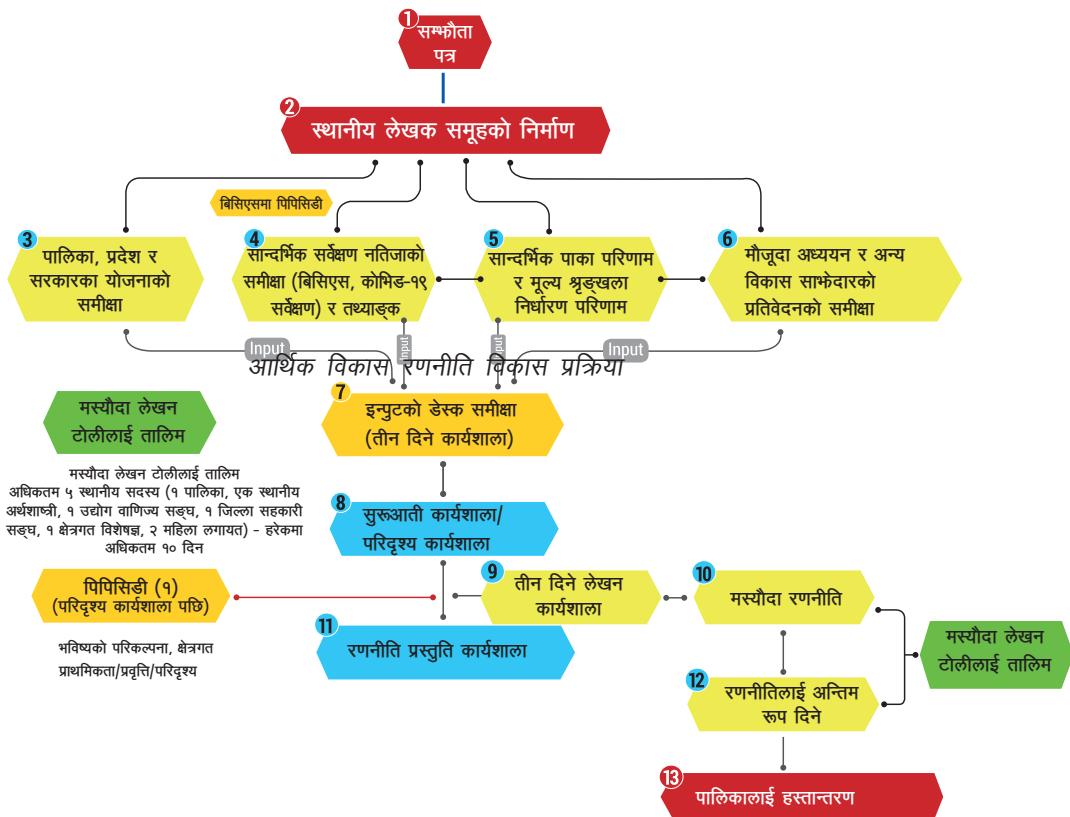
आर्थिक विकास रणनीति प्रक्रिया कम्तीमा छ महिना लाग्छ । स्थानीय टोली स्थापना गर्दा सही उम्मेदवार चयन महत्वपूर्ण छ । स्थानीय टोलीका सदस्यले नगरपालिकाका लागि दीर्घकालीन रणनीति विकास गर्न ज्ञान, सूचना र नेटवर्क ल्याउँछन् । तर स्थानीय टोलीमा महिला सहभागिता सुनिश्चित गर्नु चुनौतीपूर्ण छ । यसले कुनै पनि रणनीतिक स्थानमा महिला सहभागिता अभै न्यून रहेको देखाउँछ । अन्य प्रक्रियाका लागि महिलाको हकहितमा काम गर्ने निकायहरूसँग सही महिला विशेषज्ञ चयन गर्न सम्पर्क गर्नुपर्छ ।

आर्थिक विकास रणनीति निर्माणका विभिन्न चरण हुन्छन्, जसमा सम्झौता पत्रको मस्यौदा तयार गर्ने, चार देखि छ ओटा स्थानीय प्रमुख सरोकारवाला सम्मिलित स्थानीय मस्यौदा टोली गठन गर्ने, नगरपालिका, प्रदेश र सञ्चायी सरकारका योजनाहरूको समीक्षा गर्ने, सर्वेक्षणको नतिजा (व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षण, कोभिड सर्वेक्षण) र तथ्याङ्क अध्ययन गर्ने, सान्दर्भिक पाका र मूल्य शृंखला विकास परिणाम जाँच गर्ने र अन्य विकास साफेदारहरूका अध्ययन र प्रतिवेदन पढ्ने । सम्बन्धित नगरपालिकाले स्थानीय मस्यौदा टोलीको रूपमा काम गर्छ र तिनलाई रणनीति कागजात तयार गर्ने काम सुम्पन्छ गर्छ । यसले दीर्घकालीन दृष्टिको विकासमा स्थानीय स्वामित्व सुनिश्चित गर्छ र परिषदद्वारा अनुमोदनका लागि मार्गप्रशस्त गर्छ ।

स्थानीय मस्यौदा टोलीसँगको काम आन्तरिक तीन दिनको समीक्षा कार्यशालाबाट सुरु हुन्छ । त्यसपछि समीक्षा परिणामहरू प्रमाणीकरण गर्न, भविष्यका दिशा पहिल्याउन र आर्थिक विकासका लागि भिजन तयार गर्न किक-अफ (सुरुआत) कार्यशाला परिदृश्य कार्यशाला आयोजना हुन्छ । भविष्यको दृष्टिकोण र क्षेत्र प्राथमिकता निर्धारण गर्न, प्रवृत्तिहरू जाँच गर्न र भविष्यका सम्भावना निर्धारण गर्न एक सार्वजनिक-निजी सहकारी संवाद कार्यक्रम आयोजित गरिन्छ ।

आर्थिक विकास रणनीति निर्माण प्रक्रिया तलको चार्टमा देखाइएको छ ।

आर्थिक रणनीति विकासको दृष्टिकोण

चित्र ७: व्यावसायिक सदस्य सङ्गठन गठन प्रक्रिया

आर्थिक विकास रणनीतिको मस्यौदा प्रक्रियाको क्रममा LPEDले स्थानीय टोलीलाई कागजात समीक्षा गर्न, अन्तर्वार्ता व्यवस्थित गर्न र समन्वय गर्न, आवश्यक बैठक र कार्यशालाहरू आयोजना गर्न, रणनीतिको मस्यौदा तयार गर्न र सम्बन्धित प्रमुख संसदीय विभागहरूसँग अन्तिम रणनीति साफेदारी गर्न समर्थन र प्रशिक्षण दियो ।

आर्थिक विकास रणनीतिको उदाहरण

लुम्बिनी प्रदेशका ११ नगरपालिकासँगको परामर्श बैठक र त्यसपछिको अनलाइन सर्वेक्षणबाट LPED ले पाँच नगरपालिका (नेपालगञ्ज, कोहलपुर, लम्ही, घोराही र सिद्धार्थनगर) स्थानीय आर्थिक वृद्धिलाई गति दिन र उच्च हासिल गर्न आर्थिक विकास रणनीतिको विकास गर्न इच्छुक रहेको थाहा पायो । बुटवल उप-महानगर पालिका र तुलसीपुर उप-महानगरपालिकाले परियोजनाको सहयोगमा आफ्नो आर्थिक विकास रणनीति समीक्षा गर्न सहमत भए । रणनीति कागजातहरू विशेषज्ञहरूद्वारा परिमार्जन गरी सिफारिसहरूसहित सम्बन्धित नगर पालिकाहरूलाई हस्तान्तरण गरियो ।

LPED र सम्बन्धित नगरपालिकाबीचको सम्झौता पत्रले आर्थिक विकास रणनीतिको संयुक्त विकासका लागि खाका प्रदान गन्यो । परियोजना आर्थिक विकास रणनीति प्रक्रियालाई सहजीकरण गर्न सहमत भएको छ, र

सम्बन्धित नगरपालिकाले स्थानीय प्रमुख निर्णयकर्ताहरू र सरोकारवालाको पूर्ण प्रतिबद्धता सुनिश्चित गरेको छ । जस्तै, मेयर, उपमेयर, नगरपालिकाभित्रको आर्थिक महाशाखा, निजी क्षेत्र, सहकारी क्षेत्र, नागरिक समाजका पात्र र नगरपालिकामा अन्य प्रमुख व्यक्ति तथा सरोकारवालाहरू ।

सहभागिता र स्वामित्व आर्थिक विकास रणनीति प्रक्रियाका मुख्य सिद्धान्त हुन् । स्थानीय टोलीका सदस्यहरूको कार्यभार र समयको कमीलाई ध्यानमा राख्दै समीक्षा कार्यशाला र लेखन कार्यशाला गरी दुई कार्यशाला सत्रहरूका लागि मस्यौदा टोलीलाई बोलाएर थप प्रभावकारी बनाउने निर्णय भयो । स्थानीय टोली र अन्य नगरपालिका सरोकारवालाको प्रतिक्रियालाई सहज बनाउन नेपाली र अङ्ग्रेजीमा रणनीति तयार गरिएको छ ।

सिद्धार्थनगरका लागि आर्थिक विकास रणनीतिको मस्यौदा तयार गर्दा पर्यटन जस्ता विशिष्ट क्षेत्रहरूलाई प्राथमिकता दिइयो । र उद्योगमा तालिम प्रवर्द्धन गर्न बजेट विनियोजन गरियो । सिद्धार्थनगर नगरपालिकाका प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत नवराज पौड्यालले भने, “स्थानीय सरकारको क्षमतालाई सुदृढ गर्न र यस प्रक्रियामा उनीहरूको सक्रिय संलग्नतामा सक्रिय सहयोगका लागि म परियोजना टोलीलाई धन्यवाद दिन्छु । आर्थिक विकास रणनीति प्रक्रियाको फलस्वरूप हामीले सिद्धार्थनगरमा नयाँ खोलिएको अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलको उपयोग गरी पर्यटन प्रवर्द्धनका कार्यक्रम अभ राम्रो योजना बनाउन, दीर्घकालीन पाहुनाहरूका लागि टुर प्याकेज विकास गर्न र पर्यटकहरूलाई आकर्षित गर्न रोमाञ्चक पर्यटन गतिविधि निर्माण गर्न सक्षम हुनेछौं ।

नवराज पौड्याल, प्रमुख
प्रशासकीय अधिकृत,
सिद्धार्थनगर नगरपालिका

नेपालगञ्जमा एभरेस्ट अर्गानिक एग्रो फार्मका सञ्चालक वीरबहादुर हमाल आर्थिक विकास रणनीति प्रक्रिया अनौठो र अर्थपूर्ण भएको दाबी गर्दैन् । “हामीसँग स्थानीय टोली, राष्ट्रिय परामर्शदाता र अन्तर्राष्ट्रिय सहकर्मी छन्, जसले हामीलाई समर्थन गर्दैन् । मसँग रणनीति विकासको राम्रो अनुभव छ । तर यो आर्थिक विकास रणनीति विकास प्रक्रिया गर्नु मलाई थाहा भएको सबैभन्दा समावेशी र सहभागितामूलक प्रक्रिया हो,” हमालले भने । “सबैभन्दा ठूलो आश्चर्य के भने, सम्पूर्ण प्रक्रियाभर नै स्थानीय स्वामित्व थियो, जसले अर्थपूर्ण सहभागिता र परिणाम निर्माणाउँछ ।”

वीरबहादुर हमाल, सञ्चालक,
एभरेस्ट अर्गानिक
एग्रो फार्म, नेपालगञ्ज

नेपालगञ्ज उप-महानगरपालिकामा महिला विकास अधिकारी मञ्जु पाण्डे का अनुसार सबैभन्दा फलदायी अनुभव रणनीति निर्माण प्रक्रिया थियो, “सम्पूर्ण रणनीति निर्माण प्रक्रिया समावेशिता, विविधता र स्थानीय स्वामित्व सुनिश्चित गर्ने तरिकामा अद्वितीय र निर्माण गरिएको थियो।” पाण्डेले आर्थिक विकास रणनीति प्रक्रियाले स्थानीय ज्ञान र विशेषज्ञतालाई सुदृढ बनाएको र सरोकारवालालाई खुला दिमागका साथ आउन र भविष्यको आर्थिक रोडम्याप सहनिर्माण गर्ने प्रोत्साहित गरेको बताइन्। “हामीले विपन्न र सीमान्तकृत समुदाय र अनौपचारिक क्षेत्रका व्यवसायसमेत विभिन्न पृष्ठभूमिका मानिसलाई समावेश गन्यौ,” पाण्डेले उद्यमशीलता विकास र साना मझौला उद्यम प्रवर्द्धनलाई लक्षित गर्नुको महत्त्वलाई प्रकाश पारिन्। उद्यमी र लघु, साना, मझौला उद्यमीहरूले देशको अर्थतन्त्रमा ९५ प्रतिशत व्यवसाय ओगटेका छन्। त्यसैले स्थानको आर्थिक विकासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन्।

मञ्जु पाण्डे, महिला विकास अधिकारी, नेपालगञ्ज उप-महानगरपालिका

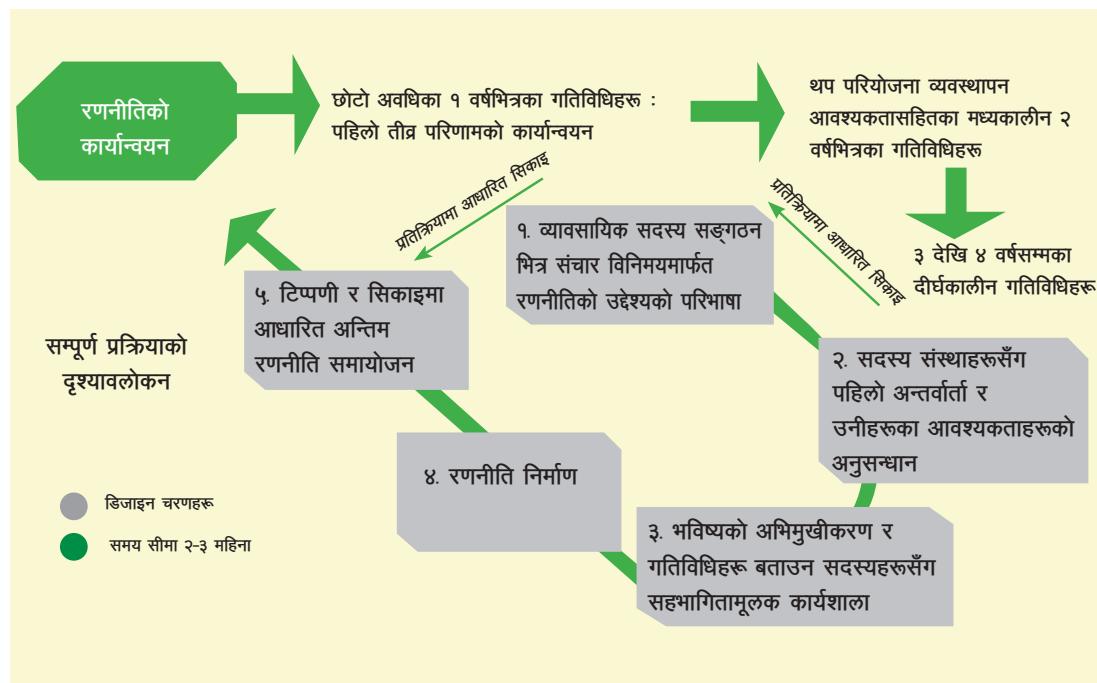
पाण्डेले रणनीतिक कार्यक्रमको लगानीमा प्रतिफल गणना गर्न सक्षम हुन आर्थिक विकास रणनीतिमा लागत-लाभ विश्लेषण समावेश गर्न सिफारिस गरिन्। पाण्डेले आर्थिक विकास रणनीति निर्माण प्रक्रियाको नेतृत्व नगरपालिकाले गर्ने गरेको बताइन्। “स्थानीय टोलीको संरचना समावेशी छ र स्थानको पूर्ण ज्ञान र सम्भावनालाई समावेश गर्न मद्दत गर्छ,” उनले थपिन्। पाण्डेले आर्थिक विकास रणनीतिको प्रक्रियामा संलग्न भइसकेपछि महिला उद्यमशीलतालाई सहयोग गर्न समिति/सहायता कक्ष गठन गरेको पनि बताइन्।

२.५ सङ्गठनात्मक रणनीति विकासमा सहजकारी भूमिका

नेपालले सङ्घीयता अपनाएसँगै नेपाल उद्योग वाणिज्य महासङ्घले आफ्ना काम पनि विकेन्द्रीकरण गरेको छ। सन् २०१७ देखि महासङ्घले निजी क्षेत्रको पहुँच सुधार गर्न र प्रदेश स्तर र सङ्घीय स्तरमा उनीहरूको हितको प्रतिनिधित्व गर्न सात ओटा प्रदेश स्तरमा नेपाल उद्योग वाणिज्य महासङ्घ स्थापना गरेको छ। प्रदेश स्तरमा निजी क्षेत्रलाई प्रवर्द्धन गर्न र स्थानीय र सङ्घीय तहलाई जोड्न नवस्थापित ती सात प्रदेश स्तर महासङ्घ कार्यालय महत्त्वपूर्ण छन्। यद्यपि, प्रदेशको कार्यालयले अझै पनि प्रदेश तथा स्थानिय तहमा निजी क्षेत्रका लागि शीर्ष निकायका रूपमा काम गर्न र स्थानीय र प्रादेशिक आर्थिक विकासलाई प्रवर्द्धन गर्न आफ्ना सदस्यलाई सहयोग गर्न प्रभावकारी हुन सकेका छैनन्। त्यसका लागि स्पष्ट रणनीतिहरू निर्माण गर्न आवश्यक छ।

यस पृष्ठभूमिमा, LPED परियोजनाले व्यावसायिक सदस्य सङ्गठन/संस्थाको सङ्गठनात्मक रणनीति विकासका लागि मुख्यतया नेपालमा प्रादेशिक महासङ्घलाई सहयोग गर्नमा केन्द्रित एक सहभागीतामुलक दृष्टिकोण निर्माण र परीक्षण गर्ने निर्णय गन्यो। व्यावसायिक सदस्यता सङ्गठनको सङ्गठनात्मक रणनीतिले लचिलो, समावेशी, दिगो र जलवायु-अनुकूल प्रादेशिक अर्थतन्त्रलाई प्रवर्द्धन गर्न स्थानीय निजी क्षेत्रलाई परिचालन गर्न प्रदेश स्तर महासङ्घ जस्ता प्रदेश तथा स्थानिय तह व्यावसायिक सदस्यता सङ्गठनको क्षमता बढाउने लक्ष्य राख्छ।

व्यावसायिक सदस्यता सङ्गठनको सङ्गठनात्मक रणनीति विकास प्रक्रिया सहभागितामूलक ढङ्गले निर्माण गरिनुपर्छ । र, सदस्यहरूको अपेक्षा एवम् सङ्गठनको रणनीतिक अधिकारद्वारा सञ्चालित हुनुपर्छ । सङ्गठनात्मक रणनीतिको निर्माण प्रक्रियामा पहिचान गरिएका गतिविधिहरूको कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्न पाँच चरण र एक सिको गर्ने प्रक्रिया छन् ।

चित्र ८: संगठनात्मक व्यावसायिक सदस्य सङ्गठन रणनीति विकास प्रक्रियाको सिंहावलोकन

स्रोत : लेखकहरू

तल हामीले नेपालमा प्रादेशिक उद्योग वाणिज्य महासङ्घ रणनीतिको विकासका लागि छ चरणको निर्माण प्रक्रिया उल्लेख गरेका छौं—

१. रणनीति निर्माण सङ्गठनको मुख्य भूमिका/अधिकार र यसले कसरी यसका उद्देश्य परिभाषित गर्छ भन्नेबारे आत्मविश्लेषणबाट सुरु हुन्छ ।
२. सङ्गठनका उद्देश्य स्पष्ट पारेपछि सदस्यहरूसँग अन्तर्वर्ता र बैठकमार्फत तिनका अपेक्षा, चुनौती, व्यावसायिक सदस्यता सङ्गठनको परिकल्पित भूमिका र जिम्मेवारी बुझिन्छ ।
३. व्यावसायिक सदस्यता सङ्गठन सदस्यहरूसँगको सहभागितामूलक र समावेशी कार्यशालाले व्यावसायिक सदस्यता सङ्गठनको भविष्यको अभिमुखीकरणमा छ कामका क्षेत्र, सहयोगी सञ्जाल र सञ्चार आवश्यकता, सेवा र पैरवी समर्थनहरू पहिचान गर्छ ।
४. कार्यशालाको नतिजाको आधारमा व्यावसाय सदस्यता सङ्गठनको लक्ष्य, कामका मुख्य क्षेत्र, नेतृत्व गतिविधि, कोसेढुङ्गा र यसको रणनीति समय सीमासहित एक मस्यौदा रणनीति निर्माण गरिन्छ ।
५. मस्यौदा रणनीति व्यावसायिक सदस्यता सङ्गठनको आन्तरिक व्यवस्थापन र केही सदस्यसँग छलफल गरिन्छ ।
६. कार्यान्वयन प्रक्रियाले कार्यान्वयनको पहिलो वर्षमा नतिजा प्राप्त गर्ने लक्ष्य राख्छ ।

व्यावसायिक सदस्यता सङ्गठन रणनीति विकास यसका सदस्यद्वारा सञ्चालित हुनुपर्छ । तर एक वा दुई राष्ट्रिय सल्लाहकारले यस प्रक्रियाको मध्यस्थता गर्न सक्छन् । कार्यान्वयनको क्रममा स्वामित्व र प्रतिबद्धता सुनिश्चित गर्न सबै प्रक्रिया चरणमा व्यापार सदस्यता सङ्गठन बोर्ड र प्रतिनिधि सदस्यहरूको सक्रिय संलग्नता महत्त्वपूर्ण छ । LPED ले आफ्नो सङ्गठनात्मक रणनीति विकास प्रक्रियामा व्यापार सदस्यता सङ्गठनलाई समर्थन गर्न निर्देशिका बनाएको छ । (थप जानकारीका लागि कृपया हाम्रो निर्देशिका हेर्नुहोस् ।)

व्यावसायिक सदस्यता सङ्गठन सङ्गठनात्मक रणनीति विकासका उदाहरण

LPED परियोजनाले नेपाल उद्योग वाणिज्य महासङ्घ-लुम्बिनी प्रदेशका लागि सङ्गठनात्मक रणनीति बनाउन सहयोग गन्यो । यसका साथै परियोजनाले सङ्गठनात्मक रणनीति विकास गर्न सहभागितामूलक प्रक्रियाको निर्माणमा सहकार्य गन्यो ।

यो प्रक्रिया नेपाल उद्योग वाणिज्य महासङ्घ लुम्बिनी प्रदेशका अध्यक्षको नेतृत्वमा रहेको स्थानीय प्रमुख टोलीद्वारा सहनिर्माण गरिएको थियो । साथै, यो प्रक्रिया LPED परियोजनाका राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय सल्लाहकारहरूद्वारा संयुक्त रूपमा सहजीकरण गरिएको थियो । सङ्गठनात्मक रणनीति विकास प्रक्रिया नेपाल उद्योग वाणिज्य महासङ्घ-लुम्बिनीका प्रतिनिधिहरूसँग अन्तर्वार्ता लिएर तिनका मुख्य सङ्गठनात्मक विकास पक्षको आवश्यकतालाई अभ राम्ररी बुझ्न सुरू भएको थियो ।

रणनीति निर्माण प्रक्रियाको स्वामित्व लिने अवस्था सिर्जना गर्न ३६ स्थानीय उद्योग वाणिज्य सङ्घ प्रतिनिधिलाई दुईदिने कार्यशालाका लागि आमन्त्रित गरिएको थियो । यो कार्यशाला सन् २०२१ को नोभेम्बर २४ र २५ मा दाढको घोराहीमा रहेको दाढ जिल्ला उद्योग वाणिज्य सङ्घले आयोजना गरेको थियो । सङ्गठनात्मक दृष्टिकोण, महत्त्वपूर्ण सफलताका कारक, कामका क्षेत्र, कोसेढुड्गा र समय सुभावहरूमा सबै ३६ जिल्ला उद्योग वाणिज्यबाट सुभावहरू लिन आयोजना गरिएको थियो ।

कार्यशाला नेपाल उद्योग वाणिज्य महासङ्घ-लुम्बिनीको विकासका लागि महत्त्वपूर्ण सफलता कारकलाई प्रतिबिम्बित गरेर परिकल्पना र लक्ष्य पहिचान गरेर सुरू भएको थियो । कामका लागि अपेक्षा र विचारका आधार मा अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन गतिविधिसहितको मस्यौदा रणनीति तयार गरिएको थियो । त्यसपछि नेपाल उद्योग वाणिज्य महासङ्घ-लुम्बिनीले सबैभन्दा उपयुक्त र यथार्थपरक गतिविधिहरूलाई प्राथमिकता दियो । सफलताका मुख्य कारक तत्वको पहिचानले भावी कार्यका लागि मुख्य रणनीतिक क्षेत्रमा रणनीतिक क्षेत्र पहिल्याउन र गतिविधिहरू पहिचान गर्न अगाडिको मार्गका बारेमा फलदायी मौका सिर्जना गन्यो ।

कार्यशालाले नेपाल उद्योग वाणिज्य महासङ्घ-लुम्बिनीका सदस्यहरूलाई आफ्ना अपेक्षा साभा गर्ने मञ्च प्रदान गन्यो । उनीहरूलाई आफ्नै समस्या समाधान विकास गर्ने पनि मद्दत गन्यो । कार्यशालापछि सदस्य सङ्घहरूले सदस्य र नेपाल उद्योग वाणिज्य महासङ्घ व्यवस्थापनबीचको सम्पर्क र समन्वय सुधार गर्न नियमित बैठक पनि सुरू गरे ।

नेपाल उद्योग वाणिज्य महासङ्घ-लुम्बिनीका अध्यक्ष कृष्णप्रसाद शर्माका अनुसार लुम्बिनी उद्योग वाणिज्य महासङ्घको रणनीति तर्जुमा गर्ने प्रक्रिया निकै सहभागितामूलक थियो । प्रादेशिक उद्योग वाणिज्य महासङ्घ टोली र ३२ स्थानीय उद्योग वाणिज्य सङ्घका प्रतिनिधिहरूले संयुक्त रूपमा निजी क्षेत्रका गतिविधिहरूलाई प्रवर्द्धन गर्न यथार्थपरक अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन गतिविधिलाई प्राथमिकता दिएर यी गतिविधिको कार्यान्वयनसँगै आफ्नो लचकतालाई सुदृढ बनाए । प्रादेशिक सङ्घको परिकल्पना र लक्ष्य पनि संयुक्त रूपमा विकास गरिएको थियो । रणनीति निर्माण प्रक्रियाले टोलीमा स्वामित्व ग्रहणको अवस्था सिर्जना गर्छ ।

कृष्णप्रसाद शर्मा, अध्यक्ष,
नेपाल उद्योग वाणिज्य
महासङ्घ-लुम्बिनी

शर्माले भने, “उद्योग वाणिज्य सङ्घमा नयाँ नेतृत्व नियुक्त भए पनि रणनीतिलाई समय-समयमा कार्यान्वयन र परिमार्जन गरिनुपर्छ । समयमै योजनाबद्ध गतिविधिको फलोअप हुनुपर्छ । टोलीका सदस्यहरू अनुगमन र गतिविधि योजनाबमोजिम कार्यान्वयन भएको सुनिश्चित गर्न जिम्मेवार हुन्छन् ।” केही गतिविधिले सचिवालय र उद्योग वाणिज्य सङ्घका सदस्यबीचको सञ्चारमा सुधार भएको शर्माले बताए । सङ्गठनात्मक रणनीतिमा उल्लेख भएर्है, सदस्य उद्योग वाणिज्य सङ्घहरूले सक्रिय रूपमा आफ्ना सदस्यहरूका लागि विभिन्न स्थानहरूमा मासिक बैठक आयोजना गरे । शर्माले भने, “हामी आफ्ना सबै कोसेढुङ्गा हासिल गर्न र निजी क्षेत्रको प्रादेशिक-स्तरको शीर्ष निकायका रूपमा आफूलाई विकास गर्न तत्पर छौं । रणनीति विकास प्रक्रियाले हाम्रो सम्भाव्यतालाई चित्रण गरेको छ । साथै यस प्रक्रियाले सामना गरिरहेका चुनौती र तिनका समाधानका लागि हाम्रो आँखा खोलिदिएको छ । हामी यसलाई सङ्गठनात्मक वृद्धि र सङ्घीय अधिकारी एवम् अन्य सरो कारवालाहरूसँगको हाम्रो सम्बन्धलाई सुधार गर्ने अवसरका रूपमा लिन्छौं ।”

२.६ सार्वजनिक-निजी सहकारी संवाद को मध्यस्थता

यस सन्दर्भमा सार्वजनिक-निजी संवाद भन्नाले निजी क्षेत्रको विकासका लागि समर्थनकारी वातावरण प्रवर्द्धन गर्न, व्यावसायिक वातावरण सुधार गर्न र गरिबी घटाउन सार्वजनिक एवम् निजी क्षेत्रबीचको लय मिलेको र मध्यस्थतासहितको अन्तर्क्रियालाई जनाउँछ । यसको अर्थ समस्या परिभाषित गर्न र विश्लेषण गर्न, छलफल गर्न र विशेष सुधारहरूमा सहमत हुन, र यी विचारहरूलाई वास्तविक बनाउन तिनीहरूको संयुक्त र समन्वयात्मक कार्यबारे सरोकारवालाहरू एकसाथ आउनु हो ।

LPED परियोजनाले उल्लिखित विषयमा सरोकारवालाको आदानप्रदानलाई उत्प्रेरित गर्न नगरपालिकाभित्र, नगरपालिकाहरूबीच र प्रादेशिक-तहको सार्वजनिक-निजी सहकारी संवादलाई सहज बनायो । यसबाट पहलले स्थानीय र प्रादेशिक सरोकारवालालाई तिनको आफ्नो स्थानको प्रतिस्पर्धात्मकता बढाउन र निजी क्षेत्रको विकासलाई समर्थन गर्न मद्दत गन्यो ।

प्रादेशिक सार्वजनिक-निजी सहकारी संवाद संवाद कार्यक्रमहरूले सबै सहभागीलाई चासो र खाँचो हुने चुनिएका एलआरइडी विषयहरूमा अन्तर्क्रिया गर्ने लक्ष्य राख्छ ।

प्रादेशिक सार्वजनिक-निजी सहकारी संवादका चार विशिष्ट उद्देश्य निम्न छन्—

१. कुनै पनि प्रदेश र यसका केही नगरपालिकामा विभिन्न सरोकारवाला समूहलाई सान्दर्भिक र महत्त्वपूर्ण विषयमा खुला कुराकानी र सहज छलफल गर्न सघाउने
२. सम्बन्धित चुनौती र अवसरमा विविध दृष्टिकोण र विचार सङ्कलन गर्ने र तिनलाई कसरी सम्बोधन गर्ने भन्ने साभा धारणामा बनाउने
३. सहभागितामूलक र प्रमाणमा आधारित नीति निर्माणमा योगदान गर्ने
४. विषयमा आधारित वा समस्यामा आधारित छलफलका लागि साभा प्लेटफर्म सिर्जना गर्ने र साभा रणनीति बनाउने

प्रदेश स्तरीय नेपाल उद्योग वाणिज्य माहसंघ वा प्रदेश स्तरीय योजना आयोग जस्ता प्रदेशस्तरीय संस्थाले कार्यक्रम परियोजना गर्नुपर्छ । मध्यस्थकर्ताले प्रत्येक कार्यक्रमअघि प्रादेशिक पात्रहरूसँग परामर्श गरी एक विशिष्ट ऐजेन्डा निर्माण गर्छ । छलफलका विषय सामान्यतया कार्यक्रमअघि नै छलफलमार्फत दुख्याइएका हुन्छन् ।

सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रका विविध आगन्तुकलाई लैड्गिक हिसाबले सन्तुलन मिल्ने गरी प्रत्येक प्रादेशिक सार्वजनिक-निजी सहकारी संवाद फोरममा आमन्त्रित गरिन्छ । मध्यस्थकर्ताले प्रश्न तयार गर्नेन्, जसले विषयसँग सम्बन्धित छलफल र आदानप्रदान सहज बनाउँछ । छलफलका क्रममा सहभागीहरूले कुनै समस्याको जटिलता पता लगाउँछन् र यसका चुनौती र सम्भावित समाधानहरूको दायराबारे साभा धारणा बनाउँछन् ।

संवाद ढाँचामा विभिन्न मध्यस्थताका विधिहरू समावेश गर्न सकिन्छ । जस्तै झोत व्यक्तिद्वारा प्रस्तुति, खुला प्रतिक्रिया सत्र, विभिन्न क्षेत्र र रूचि समूहहरूका प्रतिनिधिसँग प्यानल छलफल, मुद्दाहरूको कल्पना गर्ने तस्वीर संग्रह, विषयगत समूहहरू, विश्व क्याफे सत्रहरू वा खुला ठाउँ रहेका छन् ।

प्रत्येक प्रादेशिक सार्वजनिक-निजी सहकारी संवादमा आमन्त्रित नगरपालिकाका विभिन्न प्रतिनिधि जस्तै नगरपालिकाका प्रमुख प्रतिनिधि (मेयर, उपमेयर, प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत), स्थानीय उद्योग वाणिज्य सङ्घका अध्यक्ष र जिल्ला सहकारी सङ्घका अध्यक्षहरू सहभागी हुन्छन् । समूहलाई सार्वजनिक र निजी क्षेत्रका महत्त्वपूर्ण प्रादेशिक सरोकारवाला, नागरिक समाज र एलआरइडीलाई समर्थन गर्ने वा यस विषयमा चासो राख्ने विकास संस्थाका प्रतिनिधिहरूले समर्थन गर्नेछन् । सहभागीहरूको कुल सङ्ख्या ४० व्यक्तिभन्दा बढी हुनुहुँदैन ।

सार्वजनिक-निजी सहकारी संवाद (सार्वजनिक-निजी सहकारी संवाद) का उदाहरण

सन् २०२२ को डिसेम्बर ४ देखि ५ सम्म लुम्बिनी सांस्कृतिक नगरपालिकामा एलइडीसम्बन्धी अन्तर-नगरपालिका संवाद तथा अभिमुखीकरण बैठक सम्पन्न भयो । सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले LPED को सहयोगमा कार्यक्रम आयोजना गरेको थियो । दुईदिने कार्यक्रममा २५ नगरपालिकाका निर्वाचित पदाधिकारी,

प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत, निजी तथा सहकारी क्षेत्रका प्रतिनिधिसहित १९० भन्दा बढी सहभागी थिए । संवाद कार्यक्रममा एलआरआई विषयहरूमा प्यानल छलफल भयो र सहभागीहरूले ज्ञान र जानकारी आदानप्रदान गरे । साथै उत्कृष्ट अभ्यासहरू साभा गरे । र विभिन्न ढाँचामा एलआरआई पहलहरू प्रस्तुत गरे । एलआरआई कसरी गरिन्छ भन्ने देखाउने दुई ओटा सफलताका कथा सहभागीहरूसँग साभा गरियो । ठगेश्वर पोखरेलले सुनाएको पहिलो कथा बुटवल उपमहानगरपालिका र सहकारीबीचको फोहोर व्यवस्थापनका लागि सार्वजनिक-निजी साभे दारी परियोजना हो । यस परियोजनाका लागि सहकारीले नगरपालिकाको अनुदान रकम कार्यान्वयन गरेको हो । कृष्ण जोशीले सुनाएको दोस्रो कथा नेपालगञ्जमा इन्क्युबेसन केन्द्र स्थापना गरेर उद्यमशीलतामा नवप्रवर्तनकारी विचारहरू प्रवर्द्धन गर्ने नगरपालिकाको दृष्टिकोणबाटे हो ।

सन् २०२२ मा आर्थिक विकास रणनीतिको मस्तौदा तयार गर्दा सम्बन्धित नगरपालिकाको आर्थिक विकासका लागि परिकल्पना निर्माण गर्ने नेपालगञ्ज, कोहलपुर, सिद्धार्थनगर, घोराही र लमहीमा पाँच ओटा सार्वजनिक-निजी सहकारी संवाद कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको थियो । तीन चरणको प्यानल र खुला छलफल पछि, प्रत्येक सार्वजनिक-निजी सहकारी संवाद सम्बन्धित नगरपालिकामा आर्थिक विकासका लागि साभा दृष्टिकोणमा सहभागीहरू सहमत हुँदै दुङ्गियो ।

एलआरआईलाई सुदृढ बनाउन स्थानीय स्रोतको उपयोग गर्ने र स्थानीय क्षमताहरू निर्माण गर्न सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रहरूबीच एक सङ्गठित सहकार्यको ढाँचा आवश्यक छ । एलआरआई संवाद एक पटकको घटना नभएर नियमित अन्तरालहरूमा हुनुपर्छ । त्यहाँ “एउटै साइजले सबैलाई” हुने दृष्टिकोण हुँदैन । किनभने हरेक नगरपालिकाका फरक आवश्यकता छन् र सार्वजनिक-निजी सहकारी संवादलाई त्यसैअनुसार परिमार्जन गर्नुपर्छ । प्रत्येक सार्वजनिक-निजी सहकारी संवादलाई नतिजा सुनिश्चित गर्ने एक विशिष्ट रूपले लिने ऐजेन्डा र प्रक्रिया प्रवाह चाहिन्छ, समावेशिता सुनिश्चित गर्ने र स्पष्ट उद्देश्य हुन राम्रोसँग संसाधन हुनुपर्छ । संवादहरू एलआरआई प्रक्रियामा आवश्यक प्लेटफर्म हुन् । तसर्थ स्थानीय सन्दर्भ र अवसरहरूअनुसार उनीहरूलाई पर्याप्त स्रोत छुट्याउनुपर्छ ।

सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयका शाखा अधिकृत राजकुमार बोहरा मन्त्रालयको एलआई टोलीका एक सदस्य हुन् ।

सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले LPED परियोजनासँग डिसेम्बर २०२२ मा लुम्बिनी प्रदेशमा अन्तर-म्युनिसिपल संवाद फोरम र एलआई अभिमुखीकरण कार्यक्रम परियोजना गर्न सहयोग गरेको छ । बोहराले भने, “LPED परियोजनाले ल्याएका साधनहरू, जस्तै सार्वजनिक-निजी सहकारी संवाद, पाका, आर्थिक विकास रणनीति तथा व्यावसायिक वातावरण सर्वेक्षण धेरै उपयोगी र स्थानीय सरकारमा लाग्ने गर्न सकिने किसिमका छन् । हामी सहयोग जारी राख्न र GIZसँग समझदारी पत्रमा हस्ताक्षर गर्न चाहन्छौं । नेपाल सरकारले सबै ७५३ नगर पालिकामा एलआई आविष्कारमा आधारित दिगो आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने लक्ष्य राखेको छ ।

राजकुमार बोहरा, शाखा
अधिकृत, सङ्घीय मामिला
तथा सामान्य प्रशासन
मन्त्रालय

२.७ साना परियोजना सहायता कोष (एसपिएसएफ) सञ्चालन

एसपिएसएफ मौलिक व्यावसायिक विचार र उद्यमहरूलाई समर्थन गर्न चाहन्छ । सहयोग कोषले लक्षित नगरपालिकामा सञ्चालित सहकारी, उद्यम र उद्यमीलाई प्रतिस्पर्धात्मक आधारमा प्राथमिकता दिएको छ । एसपिएसएफमार्फत LPED ले उद्यमहरू र सहकारीहरूबीच सञ्जाल निर्माण र सहयोगलाई समर्थन गर्छ, जसले गर्दा LPED द्वारा चयन गरिएका मूल्य शृङ्खलाहरूमा तालमेल कायम गर्न साफेदारीलाई प्रोत्साहन दिन्छ । यसरी एसपिएसएफले सहकारी र उद्यमहरूलाई नयाँ सिर्जना वा सेवाहरूसहित नवीन व्यावसायिक विचार विकास गर्न र कार्यान्वयन गर्न र कोभिड-१९ महामारीको समयमा र पछि स्थानीय अर्थतन्त्रलाई बलियो बनाउन प्रोत्साहित गर्छ । यो कार्यक्रमले अन्ततः एलआरइडीलाई प्रवर्द्धन गर्ने नगरपालिकाको जिम्मेवारीलाई समर्थन गरेको छ ।

योग्य प्रस्ताव छनोट गर्न परियोजनाले दुई नगरपालिकाका प्रतिनिधि, एक उद्योग वाणिज्य सङ्घ प्रतिनिधि, एक जिल्ला सहकारी सङ्घ प्रतिनिधि र दुई LPED परियोजना प्रतिनिधि सम्मिलित समिति गठन गन्यो । छनोटका लागि प्रस्तावहरू जाँच्ने र सिफारिस गर्ने जिम्मेवारी समितिको थियो । त्यसपछि LPEDका प्रमुख प्राविधिक सल्लाहकार (सिटिए) ले ठेकाका लागि प्रस्तावित प्रस्ताव अनुमोदन गरे । परियोजना छनोट समितिले परियोजना कार्यान्वयनका क्रममा अनुगमन गर्ने जिम्मेवारी पनि पाएको थियो ।

एसपिएसएफ कार्यान्वयनको प्रक्रिया तलको 'फ्लो चार्ट'मा वर्णन गरिएको छ ।

चित्र ९: एसपिएसएफ कार्यान्वयनको प्रक्रिया

स्रोत : लेखकहरू

एसपिएसएफ उदाहरणहरू

सम्बन्धित नगरपालिकामा दर्ता भएका र सञ्चालनमा रहेका सहकारी तथा उद्यमका लागि पहिलो पटक प्रस्ताव आहवान गरिएको थियो । सबै आवेदकमध्ये ३२ लाभग्राही (१५ सहकारी र १७ उद्यम) प्रतिस्पर्धात्मक प्रक्रियामार्फत छनोट गरियो । र तिनलाई समर्थन र सल्लाह प्रदान गरियो ।

एसपिएसएफ लाभग्राहीमध्ये चार उद्यमहरूलाई बाखा स्रोत केन्द्रहरू (हेफर इन्टरनेसनल नेपालद्वारा सह-समर्थित) विकास गर्न सहयोग गरिएको थियो । र सात उद्यमहरूले व्यापार योजनाहरू तयार गर्न थप सहजीकरण सहयोग प्राप्त गरे । एसपिएसएफ कार्यान्वयनसँगै मूल्य शृङ्खलाको उपयोगिता मूल्यांकन गर्न र मूल्य शृङ्खला अन्तर पहिचान गर्न सहभागी मूल्य शृङ्खला विश्लेषण पनि गरिएको थियो । एसपिएसएफ लाभग्राहीहरू र अन्य सान्दर्भिक सरोकारवालासँगको अन्तिम परिणाम साभा गर्ने कार्यक्रमले व्यापार रणनीतिहरू सुधार गर्न र भिसी पात्रहरूबीचको आदानप्रदान र समन्वय बढाउन मद्दत गन्यो ।

अन्य एसपिएसएफ प्राप्तकर्ता सहकारी र उद्यमहरूले जलवायु उत्थानशीलता र पानीको कुशलतापूर्वक प्रयोगलाई सुदृढ बनाउन नवप्रवर्तनहरू लागु गरे । कार्यक्रमहरू प्रविधि स्तरवृद्धि र चयन गरिएको मूल्य शृङ्खलाहरूमा उत्पादनको स्तरवृद्धिमा केन्द्रित थिए । सबै एसपिएसएफ रिपोर्टहरूले १९४१ प्रत्यक्ष र २७९६ अप्रत्यक्ष लाभग्राहीहरूलाई समेटेर चयन गरिएको मूल्य शृङ्खलाहरूमा उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउनमा सकारात्मक परिणाम देखाएको छ । यद्यपि क्षेत्र विस्तार र वार्षिक बचतमा वास्तविक प्रभाव अर्को रिपोर्टिङ अवधिमा मात्र विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

उदाहरणका रूपमा चार एसपिएसएफ केस स्टडी र लाभग्राहीका अनुभव तल प्रस्तुत गरिएका छन् ।

दिगो जीविकोपार्जनका लागि मौरीपालन

अशोक आचार्य, आचार्य मौरी, कृषि तथा पशुपन्थी पालन बहुउद्देशीय फार्म, तुलसीपुर ।

अशोक आचार्य, आचार्य मौरी, कृषि तथा पशुपन्ची पालन बहुउद्देश्यीय फार्म, तुलसीपुर ।

एक रमणीय दृश्य : खुला मैदानको बीचमा एक शान्त सडकको छेउमा तोरीका पहेला दृश्यहरूसहित तुलसीपुर (मध्यपश्चिम नेपाल) को बाहिरी भागमा केही परम्परागत नेपाली शैलीका माटोका घर छन् । घरमध्ये आचार्यको घर पनि छ, जहाँ अशोक आचार्य आफ्नी वृद्धा आमा र परिवारसहित बस्छन् । तिनीहरूको सानो घरपछाडि एक व्यवस्थित मौरी फार्म छ, जुन सन् २०१९ को डिसेम्बरमा औपचारिक रूपमा स्थापना गरिएको थियो । फार्ममा मौरीका ५० ओटा घार छन्, जसबाट वार्षिक आठ सय किलो मह उत्पादन हुन्छ ।

स्थिर आम्दानीको खोजीमा अशोकले विभिन्न क्षेत्रमा काम गरेका छन् । उनले मौरीपालनमा अवसर देखे । किनभने देशमा मौरीका प्रजाति र विविध चरन छन् । यद्यपि धेरै साना व्यवसाय जस्तै, आचार्य मौरी, कृषि तथा पशुपन्ची पालन बहुउद्देश्यीय फार्मले महामारीबाट दिगो चुनौतीहरूको सामना गन्यो ।

किसानले उत्पादन गरेको मौरीको मोमलाई प्रयोग गर्ने विचार अशोकले ल्याए । उनले नजिकैका किसानबाट जम्मा १.२ टन मोम किने, जसबाट उनले १० हजारभन्दा बढी मौरीका घार उत्पादन गरे । यस्ता मौरीका घार आयात गरिएका भन्दा राम्रो आकार र उच्च गुणस्तरका हुन्छन् । अशोकले आफ्नो मौरीका घार स्थानीय किसानहरूलाई आयातितभन्दा सस्तो मूल्यमा बेच्न सके । साथै अशोकले स्थानीय नगरपालिकासँग सहकार्य गरी रानी मौरी उत्पादनमा १० जना किसानलाई तालिम दिएका छन् । आठ प्रशिक्षित किसानहरूले आफ्नै मौरीपालन फार्म स्थापना गरे र उनीहरूको उद्यमबाट राम्रो आम्दानी गरेका छन् ।

मौरीपालनले जैविक विविधतामा महत्त्वपूर्ण सकारात्मक प्रभाव पारेको मानिन्छ । यद्यपि व्यावसायिक मौरीपालनमा कीटनाशकहरूले जड्गली र घरपालुवा मौरीको आवादी दुवैलाई खतरामा पार्छ । अशोकका लागि उनी शतप्रतिशत अर्ग्यानिक मह उत्पादन गर्नमा गर्व गर्छन् । तुलसीपुरको सबैभन्दा समृद्ध मौरीपालन फार्ममध्ये एकका रूपमा चिनिने आफ्नो व्यवसाय निर्माण गर्न सात वर्षभन्दा बढी समय बिताएका छन् । उनी भन्छन्, “मौरीपालन एक लाभदायक पारिवारिक व्यवसाय हो, जसमा वर्षभर आम्दानीसँगै उत्कृष्ट नतिजा ल्याउन न्यूनतम स्रोत चाहिन्छ । नेपाली किसानले उत्पादन गरेको मह अपर्याप्त छ । यद्यपि हामी किसानका लागि संयुक्त रूपमा आन्तरिक माग पूरा गर्ने ठूलो अवसर छ ।”

कृषि स्थिरताका लागि किसानको साथी गँड्यौला

विरबहादुर हमाल, प्रोपाइटर एभरेष्ट अर्ग्यानिक एग्रो फार्म, नेपालगञ्ज

विकास क्षेत्रमा पहिले काम गरेका नेपालगञ्जका वीरबहादुर हमालले आफ्नो जागिर छाडेर भर्मी कम्पोस्टिङलाई जीवनयापनको बाटो बनाए । सन् २०१४ मा उनले ‘एभरेस्ट अर्ग्यानिक एग्रो फार्म’ स्थापना गरेर आफ्नो सामाजिक उद्यमशीलता यात्रा सुरू गरेका थिए । भर्मी कम्पोस्टिङ प्राङ्गारिक खेती प्रणालीको महत्त्वपूर्ण अङ्ग भएको वीर बहादुर विश्वास गर्छन् ।

महामारीपछि वीरबहादुरले जैविक मल र जैविक उत्पादनको मागमा उल्लेखनीय वृद्धि भएको देखे । तर उनलाई आफ्नो उत्पादनबाट माग पूरा गर्न हम्मेहम्मे पन्यो । परियोजनाको सहयोगमार्फत हमालले सीमान्तर्कृत समुदायका १० किसानलाई व्यक्तिगत भर्मी कम्पोस्ट संरचनाको साथ सहयोग गरे । वीरबहादुरको निर्देशनमा १० जना किसान अहिले भर्मी कम्पोस्टिङ्मा पूर्ण तालिम लिएर आम्दानी गरिरहेका छन् । गत वर्ष हमालले यस फार्म र किसानहरूको सञ्जालमार्फत २४ टन भर्मी कम्पोस्ट उत्पादन र बिक्री गरी छ लाख रुपैयाँभन्दा बढी आम्दानी गरेका थिए ।

वीरबहादुर भन्छन्, “भर्मी कम्पोस्ट बनाउन सजिलो, उपयोगी र बिस्त्रिका लागि लाभदायी छ । यसले हाम्रो माटोको समृद्धिमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ । गँड्यौला मुख्य माटो प्रजाति मात्र नभएर किसानका साथी पनि हुन् । राम्रो खेतीका लागि किसानले अब महँगो रासायनिक मल र कीटनाशक प्रयोग गर्नुपर्दैन ।” परियोजनाको सहयोगले आफ्नो सामाजिक उद्यम फस्टाइको र रोजगारीका अवसर उपलब्ध गराएको उनको अनुभव छ । थप किसानलाई आम्दानीका लागि भर्मी कम्पोस्टिङ्मा लाग्न प्रोत्साहन र संलग्न गराउँदै पाँच वर्षभित्र वार्षिक चार सय टन उत्पादन गर्ने वीरबहादुरको लक्ष्य छ ।

च्याउ खेती : फस्टाउँदै गरेको कृषि व्यवसाय

नेपालका अधिकांश उपनगरीय र ग्रामीण जनसङ्ख्या खाद्य, आय, रोजगारी र जीविकोपार्जनका लागि निर्वाहमुखी कृषिमा निर्भर छ । यस सन्दर्भमा च्याउ खेती सबैभन्दा छिटो बढिरहेको कृषि व्यवसाय हो । च्याउ नेपाली व्यञ्जनमा एक सामान्य खाना हो । खासगरी यो शाकाहारीहरूमाझ मासुको प्रमुख विकल्पका रूपमा लोकप्रिय छ । च्याउ ९० प्रतिशतभन्दा बढी पानीले बनेको हुन्छ । र यसलाई नियन्त्रित आर्द्र जलवायु अवस्था चाहिन्छ ।

मनोजराज पाउल, सुदुर पश्चिम एग्रो फार्म, धनगढी

प्याकेजीड गर्ड, सुदूर पश्चिम एग्रो फार्म, धनगढी

व्यावसायको सम्भावना देखेकाले धनगढीका मनोजराज पडल्ले सन् २०१७ मा सीमित ज्ञान र स्रोतका साथ च्याउ खेती गर्न थालेका थिए । “विशेषगरी अफ सिजन (अप्रिलदेखि अगस्ट) मा ‘सुदूरपश्चिम एग्रो फार्म’मा म नराम्ररी असफल भएँ । पछि GIZको सहयोगमा फगर र स्प्रिड्कलर प्रणाली जडान गरेपछि मैले सबै मौसममा आवश्यक आर्द्रताको स्तर कायम राखें,” अहिले सफल च्याउ किसान भन्छन्, “यसरी च्याउ राम्रोसँग बढनको लागि अनुकूल अवस्था सिर्जना गरेँ ।”

विशेषज्ञता र सही प्रविधिमा पहुँचको कमीका कारण धेरै किसानले च्याउ खेतीलाई जुवाका रूपमा बुझ्छन्, जसले गर्दा उनीहरू बालीको उत्पादकतालाई भाग्यको भरोसामा छाडिदिन्छन् । आज मनोजको सङ्गठनको मुख्य लक्ष्य भनेको यस क्षेत्रका किसानहरूका लागि उच्च गुणस्तरको च्याउको बीज बनाउनु हो । परियोजनाको सहयोगमा मनो जले १०० किसानलाई ७० हजार प्याकेट बीज बेचेका छन् र १०० भन्दा बढी किसानलाई तालिम दिएका छन् । यसबाहेक उनले अफ-सिजनमा बेच्ने पिक-सिजन च्याउ जोगाउने सुकाउने प्रविधि जडान गरेका छन् । स्प्रिड्कलर प्रणाली र सुकाउने सुविधा भएसँगै मनोजको फार्म अधिल्लो वर्षको तुलनामा ३५ प्रतिशतले बढेको छ ।

उनी हाल च्याउ खेती सङ्घका अध्यक्ष छन् । च्याउ खेती सुरु गर्न आवश्यक प्राविधिक विशेषज्ञता हासिल गर्न इच्छुक किसानलाई सहयोग गर्न धनगढी उप-महानगरपालिकासँग नजिकबाट सहकार्य गर्दछन् ।

जैविक मल उत्पादनका लागि फोहोर व्यवस्थापन र वातावरण संरक्षण कार्यक्रम

बुटवल सरसफाइ तथा वातावरण संरक्षण सहकारी लिमिटेडले सन् २०२१ देखि “प्राङ्गारिक मल उत्पादनका लागि फोहोरमैल व्यवस्थापन तथा वातावरण संरक्षण कार्यक्रम” परियोजना सञ्चालन गरेको छ । सहकारीका प्रबन्धक तोपलाल शर्माका अनुसार कार्यक्रम सुरु हुनुभन्दा अघि मानिसले मोटरसाइकल र साइकलमा फोहोर लगी जड्गलमा फ्याँक्ने गर्थे, जसले ठूलो प्रदूषण निम्त्याएको थियो । “सामुदायिक वनको संरक्षण गर्ने हेतुले वातावरण संरक्षण र सहर सरसफाइका लागि जड्गलमा छरिएका फोहोरको व्यवस्थापन र पुनः प्रशोधन गर्ने दशवर्षे रणनीतिक योजना बनाइएको छ,” शर्माले भने । बुटवल उप-महानगरपालिकाको शिवनगर सामुदायिक वन क्षे त्रभित्रको तीन हेक्टर जमिनमा परियोजना कार्यान्वयनमा आएको हो ।

टेपलाल शर्मा
सहकारीका प्रबन्धक
बुटवल सरसफाइ तथा वातावरण
संरक्षण सहकारी लिमिटेडले

यो कार्यक्रम बुटवल उप-महानगरपालिका, सहकारी र शिवनगर सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहबीच त्रिपक्षीय सहयोग सम्झौताअनुरूप सार्वजनिक निजी साभेदारी हो । सहकारीले प्रतिदिन करिब ५५ टन फोहोर सञ्कलन गर्ने अनुमान गरेको छ, जसमध्ये ६४ प्रतिशत कुहिने, २८ प्रतिशत पुनः प्रयोगयोग्य र ८ प्रतिशत बाँकी धूलो फोहोर हुनेछ । परियोजनाले हालै दुई वडाका भन्डै ५००० हजार घरधुरीबाट दैनिक आठ टन कम्पोस्ट र गैरकम्पोस्ट फोहोर सञ्कलन थालेको छ ।

सहकारीले पूर्ण रूपमा सञ्चालनमा आएपछि फोहोर सञ्कलनका लागि १०० जना कर्मचारी परिचालन गर्ने योजना बनाएको छ । सहकारीले स्थानीय कर्मचारीलाई मेसिन चलाउने र सवारीसाधन चलाउनेबारे तालिम दिने लक्ष्य राखेको छ । यसबाट धेरै स्थानीयलाई रोजगारीको अवसर प्राप्त हुन्छ । परियोजना स्थलमा विभिन्न मेसिन जडान गरिएको छ । जस्तै कन्भेयर बेल्ट (कुहिने र नहुहिने फोहोर छुट्याउन), वेलिङ मेसिन (नकुहिने फोहोरलाई दबाउन), स्क्रिनर (फोहोर स्क्रिन गर्न) र स्लेडर (फोहोरलाई टुक्राउन) । प्लास्टिकबाट उत्पन्न हुने फोहोरलाई प्लास्टिकको दानामा परिणत गर्न सकिन्छ, जसले गर्दा अन्य साना व्यवसायको अवसर खुल्छ ।

विद्युतको मासिक न्यूनतम शुल्क १० हजार रुपैयाँ भएकाले विद्युत खर्च चर्को हुने अवस्था छ । वैकल्पिक ऊर्जा स्रोतका रूपमा सौर्य प्यानलहरूले भारी मेसिन चलाउन पर्याप्त शक्ति प्रदान गर्न सक्छन् कि सकैनन् भन्ने अझै अनिश्चित छ । “हामीले परियोजनाको प्रारम्भिक निर्माण र विकास चरणमा GIZबाट सहयोग प्राप्त गर्न्है । GIZ को सहयोग परियोजनाका लागि आवश्यक बीज पैसा थियो,” शर्माले भने । लुम्बिनी प्रदेश र बुटवल उप-महानगरपालिकाले थप सहयोग प्रदान गरेका छन् ।

अध्याय तीन

नेपालमा एलआरइडी : एक सिंहावलोकन

निजी क्षेत्र बजार अर्थतन्त्रको प्रमुख संवाहक हो । प्रायः एलआरइडीको मुख्य इन्जिनका रूपमा उद्यमहरूले सबैभन्दा ठूलो सञ्चायामा रोजगारहरू सिर्जना गर्छन् र समाजमा सबैभन्दा बढी आय उत्पन्न गर्छन् । तर व्यवसायलाई दिगो र सुदृढ बनाउने अनुकूल वातावरणको अभावमा निजी क्षेत्रले एकलैको उपलब्धि हासिल गर्न सक्दैनन् । तसर्थ स्थानीय सरकार र अन्य सार्वजनिक संस्थाहरूले अनुकूल व्यावसायिक वातावरण र लगानीको वातावरण सिर्जना गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छन् ।

सार्वजनिक र निजी क्षेत्रका अलावा सहकारी क्षेत्रलाई नेपालको संविधान २०७२ ले राष्ट्रिय र स्थानीय अर्थतन्त्रको तेज्ज्ञ स्तम्भको मान्यता दिएको छ । बृहत् सदस्यताको आधार र विभिन्न उत्पादनशील क्षेत्रहरूसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध भएका सहकारी र तिनका सदस्य संस्था एलआरइडीमा प्रमुख पात्र हुन् ।

३.१ नेपालमा सफल एलआरइडीका लागि पूर्वशर्त

एलआरइडीको सफलता विभिन्न कारकहरूमा निर्भर रहेको अनुभवले देखाएको छ । पहिलो र प्रमुख कारक तत्त्व के हो भने, सार्वजनिक, निजी र अन्य सम्बन्धित सरोकारवाला स्थानीय र क्षेत्रीय आर्थिक अवस्था एवम् कार्यसम्पादन सुधार गर्न इच्छुक र उत्प्रेरित हुनुपर्छ । एलआरइडीले स्थानीय सरोकारवालालाई प्रक्रियाको प्रारम्भमै तथाकथित “विकक-विन” अर्थात् छिई सफलता प्राप्त हुने गतिविधि पहिचान गरेर र तिनको सफल कार्यान्वयनमा ध्यान केन्द्रित गरेर उत्प्रेरित गर्ने प्रयास गर्छ ।

सान्दर्भिक सरोकारवालालाई कार्य सम्पादन गर्न सक्ने क्षमता आवश्यक हुन्छ । अर्थात् निर्णय लिन सक्ने क्षमता र स्वायत्तता, आवश्यक स्रोतहरूमा पहुँच र प्रशासनिक निकायहरूबिच चलयमान आर्थिक क्षेत्रहरूलाई जोड्न सक्ने क्षमताको विकास गर्नु आवश्यक रहेको छ । यो अवस्था सामान्यतया उच्च प्रशासनिक तहदेखि प्रदेश तथा स्थानीय तहसम्म शक्तिको विकेन्द्रीकरण प्रक्रियामा स्थापित वा उदीयमान हुन्छ ।

एलआरइडीको सफलता भनेको स्रोतहरूमा थप पहुँचयोग्य बनाउन, कार्यक्रमहरू स्थानीय रूपमा थप सन्दर्भ-संवेदनशील बनाउन र एलआरइडीका लागि फ्रेमवर्क अवस्था थप सहयोगी बनाउने हेतुले स्थानीय सरकारको स्तरमा अधिकार, कार्यहरू, वित्तीय साधनको थप विकेन्द्रीकरणमा निर्भर रहन्छ । एलआरइडीले विकेन्द्रीकरणका लागि टेवा दिने भूमिका खेल्न सक्छ । किनकि यसले स्थानीय सहभागिता र जवाफदेहिता सुधार गर्छ । विभिन्न सरोकारवाला समूह एवम् बलियो स्थानीय स्वामित्वबीच गतिशील सहयोगलाई सुदृढ बनाउँछ ।

स्थानीय प्रमुख पात्रहरूद्वारा स्थानीय अर्थतन्त्रको संयुक्त विकासका लागि समन्वय र सहयोग गर्ने इच्छा एवम तत्परता एलआरइडी सफलताको आवश्यक मापदण्ड हो । एलआरइडीलाई काम गर्ने क्षेत्रको सीमा (सार्वजनिक, निजी, सहकारी) र प्रत्येक क्षेत्रभित्र स्रोतको बाँडफाँटसहितको सहकार्य हुन आवश्यक छ । एलआरइडीले नयाँ व्यवहारिक ढाँचा सिर्जना गर्ने, सहयोग सञ्जालहरू निर्माण गर्ने, आपसी विश्वास निर्माण गर्ने र स्थानीय फ्रेमवर्कको अवस्था परिवर्तन गर्ने लक्ष्य राखेको छ । प्रभावकारी सहयोगले सार्वजनिक, निजी र सहकारी पक्षहरू आफ्ना प्राथमिकता र रणनीतिहरूमा सहमत हुन सक्छन् भन्ने अनुमान गर्छ ।

स्थानीय पात्रहरूले एलआरइडीलाई एक खुला प्रक्रियाका रूपमा बुझ्नुपर्छ । यो प्रक्रियाको प्रक्रियागत दृष्टिकोणले आर्थिक विकासको सहजीकरण कार्यलाई थप रणनीतिक र दिगो बनाउन सक्छ । यस दृष्टिकोणले तिनलाई परियोजना-केन्द्रित सोचबाट टाढा लैजान सक्छ, धेरै शासन र पूर्वधार पहलहरूका लागि विशिष्ट बनाउन सक्छ ।

एलआरइडी प्रक्रियालाई पुनः सुरू गर्न र दिगो बनाउन मुख्य पात्रहरूको योग्यता र व्यवस्थापनका संरचनाहरू अर्को महत्त्वपूर्ण पूर्वशर्त हो । निजी र सहकारी क्षेत्रका लागि अनुकूल एलआरइडी नीतिहरू कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारीमा स्थानीय सरकारसँग आर्थिक विकासका लागि स्पष्ट जनादेश भएको एकाइ हुनुपर्छ ।

३.२ एलआरइडीमा स्थानीय तहको सरकारको भावी भूमिका

नेपालको विकेन्द्रीकरण र सङ्घीयता प्रक्रिया २०७२ मा जारी गरिएको नयाँ संविधानबाट सुरू भएको हो । नयाँ प्रादेशिक संरचनाहरूले विकास क्षेत्रहरूलाई प्रतिस्थापन गरेका छन् र पालिकाहरूले व्यापक निर्णय अधिकार पाएका छन् । तर शक्ति, अधिकार र वित्तीय स्रोतलाई कसरी पालिका तहसम्म थप विकेन्द्रीकरण गर्ने भन्नेबारे छलफल जारी नै छ ।

सङ्घीयताको मर्म भनेको स्थानीय तहसम्म शक्तिको विकेन्द्रीकरण र त्यससँगै आर्थिक विकाससम्बन्धि निर्णयको स्थानीयकरण हो । यस सन्दर्भमा नेपालमा एलआरइडीका लागि स्थानीय सरकारले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छ ।

स्थानीय सरकारको महत्त्वपूर्ण कार्य भनेको अत्यावश्यक सेवा प्रदान गर्नु हो । तिनको उद्देश्य पूँजी एवम् रोजगारी सिर्जना र स्थानीय तहको समग्र विकासका लागि स्थानीय स्रोतहरूको अधिकतम उपयोग गर्नु हो ।

स्थानीय सरकारसँग स्थानीय उत्पादनको प्रवर्द्धन, उद्यम विकासमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने, स्थानीय क्षमताको उपयोग र प्रतिस्पर्धात्मकता प्रवर्द्धन गर्ने, नीति तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने अधिकार छ । त्यसका अतिरिक्त तीनीहरू स्थानीय क्षेत्रमा आर्थिक वृद्धि र उद्यमको अवस्था सुधार गर्न, सुशासन सुनिश्चित गर्न जिम्मेवार हुन सक्छन् ।

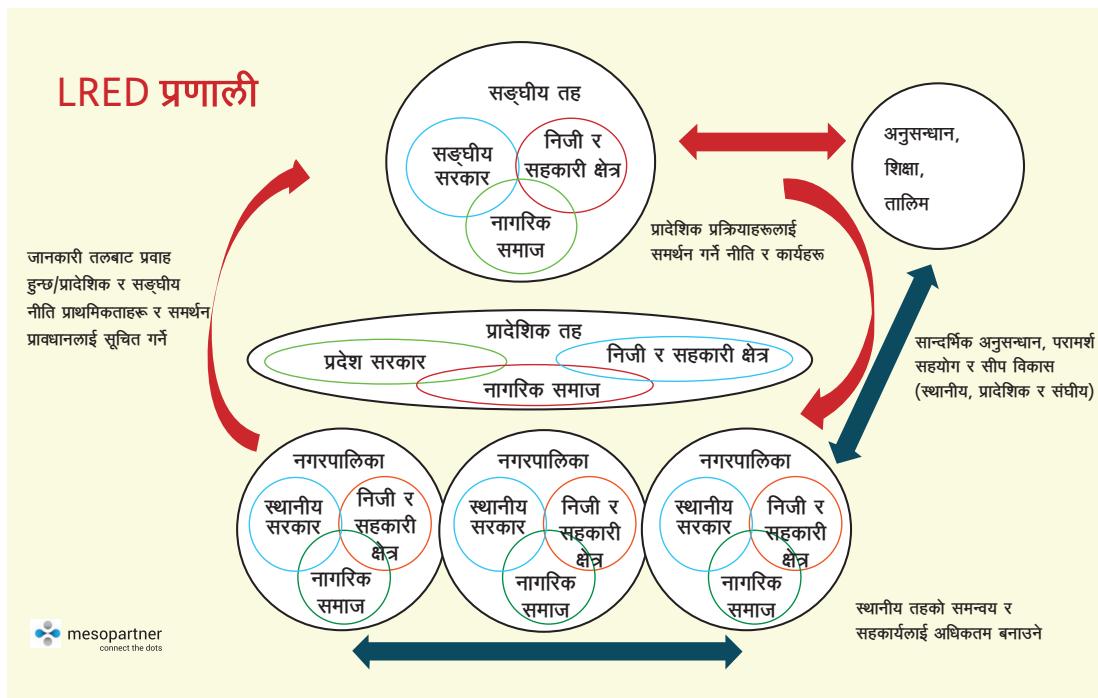
निजी र सहकारी क्षेत्रबीच समन्वय निर्माण गर्न स्थानीय सरकारको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन सक्छ । एलआरइडी विधिहरूबाट परियोजनाहरूको विकास, त्यसका खाका तयार गर्न नगरपालिकाको वार्षिक योजनामा एकीकृत गर्न सकिन्छ । यस कार्यलाई संस्थागत गर्न स्थानीय सरकार तहमा एक संयन्त्र स्थापना गर्न सकिन्छ, जस्तै: समर्पित कर्मचारीसहितका एलआरइडी डिभिजन/शाखा परियोजना कार्यान्वयन गर्छ, जसले फ्रेमवर्क अवस्था सुधार गर्न, साभेदारीलाई बलियो बनाउन र रोजगारी एवम् सम्पत्ति सिर्जनाका लागि निजी र सहकारी क्षेत्रको विकासमा काममा सहजीकरण गर्न सक्छ ।

स्थानीय सरकारले नेतृत्व र विकास प्रक्रियामा सहजीकरण गर्न सक्ने मुख्य गतिविधि भनेको विभिन्न आर्थिक र सामाजिक समूहहरूबीचको आदानप्रदान हो जस्तै, संवादको मञ्च प्रारम्भ गरेर सरोकारवालाहरूलाई एलआरइडीसम्बन्धि विषयमा आवधिक रूपमा सहज कुराकानीका लागि वातावरण तयार गर्छ ।

एलआरइडीलाई प्रवर्द्धन गर्न, स्थानीय सरकारले संस्थागत सुरक्षा र कानुनको प्रवर्द्धनमार्फत व्यापार वातावरण र लगानीको वातावरणलाई पोषण गरेर पारिस्थितिकीय प्रणाली सक्षमकर्ताका रूपमा कार्य गर्छ ।

एलआरइडीलाई सबल बनाउन परम्परागत रूपमा एलआरइडी पहलहरू सञ्चालन हुने स्थानीय तहबाट फराकिलो प्रणालीमा दृष्टिकोणलाई फराकिलो बनाउन आवश्यक छ । वैचारिक रूपमा एलआरइडीलाई स्थानीय, प्रादेशिक र सङ्घीय तहका सरोकारवाला र मध्यस्थकर्ताहरू समावेश गर्ने प्रणालीका रूपमा बुझनुपर्छ, जसले यी तहहरू एक अर्काबीचमा जान सक्छन् । एलआरइडीलाई काम गर्ने आवश्यक परिस्थिति सिर्जना गर्न सबै तहका

विभिन्न पात्रले मिलेर काम गर्नुपर्छ, जसमा आवश्यक कानून, नीति, प्रक्रिया, कार्यादेश, ज्ञान र सूचना प्रवाह, विकास योजना आदि समावेश छन्। एलआरइडी प्रणालीमा सबै स्थानीय, प्रादेशिक र सङ्घीय पात्र समावेश हुन्छन्। र तिनको सम्बन्ध जसले प्रभावकारी एवम् अर्थपूर्ण एलआरइडी प्रक्रियाहरूलाई सक्षम बनाउँछ। जस्तै चित्र १० मा योजनाबद्ध रूपमा चित्रण गरिएको छ। प्रस्तुत दृष्टान्तले प्रत्येक तहमा ठाडो र तेर्सो सम्बन्धहरू देखाउँछ।

चित्र १०: LED प्रणाली परिप्रेक्ष्यको योजनाबद्ध चित्रण

स्रोत: मेसोपार्टनर २०२२

सङ्घीय तहका पात्रहरूले एलआरइडी नीति मस्यौदा गर्ने ऋममा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न पर्ने हुन्छ र कोष वा प्राविधिक विशेषज्ञता प्रदान गरेर क्षेत्रीय प्रक्रियाहरूलाई सहयोग गर्नुपर्छ। प्रादेशिक र स्थानीय पात्रहरू पनि एलआरइडी प्रक्रियामा संलग्न छन्। तिनले राष्ट्रिय नीति प्राथमिकता सूचित गर्ने र सङ्घीय तहमा मागलाई स्पष्ट गर्न सङ्घीय तहमा जानकारी प्रदान गर्नेन्। अनुसन्धान, शिक्षा र प्रशिक्षण संस्थाहरूले सबै तहहरूमा सान्दर्भिक तथ्याङ्क, परामर्श समर्थन र सीप विकास प्रदान गर्नेन्। स्थानीय तहमा पात्रहरूले सङ्घीय तहका पात्रहरूद्वारा सहजीकरण गरिएका विभिन्न स्थानमा आदान-प्रदान र सहकार्यमार्फत तालमेललाई अधिकतम बनाउँछन्।

३.३ एलआरइडीमा सङ्घीय तहको भावी भूमिका

एलआरइडी नेपालमा अर्थै पनि नयाँ अवधारणा हो। सरकारी योजना र कार्यक्रममा यसको निरन्तर समायो जन आवश्यक छ। नेपालमा सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय एक जिम्मेवार मन्त्रालय हो, जसअन्तर्गत सबै ७५३ स्थानीय सरकारलाई भेला गरेर स्थानीय विकासका विषयमा क्षमता अभिवृद्धि प्रदान गरिन्छ। राष्ट्रिय तहमा मन्त्रालय र यसका सम्बन्धित कार्यालयसँग स्थानीय तहमा हस्तान्तरण गर्ने र यस प्रक्रियालाई सहज बनाउन सक्ने स्रोत, मानव संसाधन र कार्यक्रमको ठूलो भण्डार छ।

सङ्घीय सरकार एलआरइडी अवधारणालाई चिनाउन र प्रवर्द्धन गर्न महत्त्वपूर्ण हुन सक्छ । सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयलाई एलआरइडीका लागि प्राथमिक प्रवर्द्धक, पर्यवेक्षक र कहिलेकाहाँ कार्यान्वयन गर्ने एजेन्सी मानिन्छ । हाल योग्य स्थानीय परियोजना पहिचान गर्न, प्राथमिकता दिने, कोष प्रदान गर्ने र तिनको कार्यान्वयनको अनुगमन गर्ने मौलिक एलआरइडी समाधानहरूलाई समर्थन गर्ने फ्ल्यागसिप कार्यक्रम सुरु गरिरहेको छ ।

साथै सङ्घीय सरकार र यसका मुख्य मन्त्रालयहरूले एलआरइडीको प्रवर्द्धनमा तालमेल र सहयोगका अवसर सिर्जना गर्न अन्य मन्त्रालय, विकास साफेदार र राष्ट्रिय तहका सरोकारवाला (नेपाल उद्योग वाणिज्य महासङ्घ, राष्ट्रिय सहकारी महासङ्घ आदि) सँग सम्पर्क सुत्रका रूपमा काम गर्छन् । सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले अन्य सम्बन्धित मन्त्रालयका महत्त्वपूर्ण व्यक्तिहरूको एलइडी समितिको नेतृत्व गर्छ, साथै नियमित बैठकको सूचना प्रवाह र सहयोगको विकास गर्छ । निजी र सहकारी क्षेत्रका तर्फबाट तिनका राष्ट्रिय महासङ्घ (नेपाल उद्योग वाणिज्य महासङ्घ र राष्ट्रिय सहकारी महासङ्घ) एलआरइडी गतिविधिहरूको पैरवी, वार्ता र समन्वयका लागि जिम्मेवार भूमिकामा रहन सक्छन् ।

३.४ एलआरइडीमा प्रादेशिक तहको भावी भूमिका

नेपाल हाल प्रादेशिक सङ्गठनहरूलाई संस्थागत गर्ने सङ्क्रमणकालीन चरणमा छ । वि.सं. २०७४ देखि सङ्घीयता प्रक्रियामा सरकारी निकायहरू, व्यापार सङ्घहरू र राजनीतिक दलहरूलगायत धेरै राष्ट्रिय तहका सङ्गठनले आफ्नो प्रतिनिधित्व र सेवाहरू विकेन्द्रीकरण गर्न सङ्गठनात्मक संरचनामा हेरफेर गरेका छन् । यद्यपि उनीहरूसँग विकेन्द्रीकरण, नयाँ स्थापना गरिएको स्रोत नक्साड्कन र विनियोजन प्रणाली, राजस्व उत्पादन र सङ्घीय र स्थानीय तहसँगको सम्बन्ध कायम राख्ने अनुभवको कमी छ ।

हाल प्रादेशिक तहका सरकारहरूले आर्थिक क्षेत्रको विकास र स्थानीय विकासका लागि कानुन निर्माण गरिरहेका छन् । साथै सरकारी तथा गैरसरकारी प्रादेशिक संस्थाहरूले निजी र सहकारी क्षेत्रको आर्थिक विकासमा टेवा पुऱ्याउन विविध प्रारूपहरूको विकास गर्छन् । धेरै एलआरइडी परियोजनामा प्रदेश सरकार र स्थानीय सरकार को संयुक्त लगानी छ ।

प्रादेशिक तहका पात्रहरूले ज्ञानको आदनप्रदान र एलआरइडी गतिविधिहरूलाई सुदृढ बनाउन रणनीतिक भूमिका खेल्न सक्छन् । सही स्रोत र क्षमता प्राप्त गर्ने हो भने, प्रादेशिक सरकारले एलआरइडी गतिविधिलाई सम्पूर्ण क्षेत्रमा प्रवर्द्धन गर्न सक्छ । स्थानीय सरकारसँग घनिष्ठ सम्बन्ध भएका प्रादेशिक तहका पात्रहरूसँग एलआरइडी गतिविधि विस्तार र स्तरोन्ति गर्न सूचना, सञ्जाल र ज्ञान छ । तिनले सम्पूर्ण प्रदेशमा एलआरइडी प्रक्रियालाई सहज बनाउन र गति दिन सक्छन् ।

प्रदेश सरकार र नेपाल उद्योग वाणिज्य महासङ्घका प्रादेशिक शाखालगायत प्रदेश तहका निजी तथा सहकारी सङ्घसंस्थाले एलआरइडीलाई प्रवर्द्धन गर्ने हो भने देशको आर्थिक विकासले गति लिन सक्छ । प्रारम्भिक रूपमा प्रादेशिक सरकारले अनुभव आदनप्रदान गर्न अन्य प्रादेशिक सङ्गठन र स्थानीय सरकारहरूलाई संवादको स्वरूपका लागि आमन्त्रित गर्न सक्छ । साथै सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयको आगामी एलइडी कार्यक्रम सफलतापूर्वक कार्यान्वयन गर्ने प्रादेशिक सरकार र अन्य प्रादेशिक सरोकारवालाहरूले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छन् ।

३.५ एलआरइडी अभ्यासकर्ताहरूको भावी भूमिका

एलआरइडी अभ्यासकर्ता स्थानीय सहजकर्ता हुन्, जसले आर्थिक विकास रणनीति र कार्यक्रमको योजना, निर्माण र कार्यान्वयनका लागि आफ्नो सेवा र विशेषज्ञता प्रदान गर्छन् । एलआरइडी अभ्यासकर्ताले सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्र एवम् विस्तारित समुदायबीच सम्पर्क स्थापना गर्छन् । आफ्नो अनुभव, ज्ञान र शैक्षिक पृष्ठभूमिका साथ एलआरइडी अभ्यासकर्ताले सार्वजनिक-निजी-सहकारी साभेदारीलाई प्रवर्द्धन गर्न उत्प्रेरकका रूपमा काम गर्छन् ।

नेपालमा भन्डै दुई दशकदेखि निर्वाचित स्थानीय सरकारको अनुपस्थितिमा (सन् २००२ देखि) उपभोक्ता समूह, व्यवस्थापन समिति (वन, जलस्रोत, विद्यालय), नागरिक समाज र स्थानीय उद्योग वाणिज्य सङ्घका प्रतिनिधिले विगतमा एलआरइडी अभ्यासकर्ताका रूपमा काम गरेका थिए । उनीहरू जिविस, गाविस र नगरपालिकाको समन्वय र सहयोगका लागि महत्त्वपूर्ण थिए । स्थानीय सरकार स्रोत वितरण र परियोजना छनोटका लागि तत्कालीन केन्द्र सरकारमा अत्यन्त निर्भर रहेकाले सामान्यतया निजी क्षेत्र र बौद्धिक समुदाय (शिक्षक, उपभोक्ता समूह, विद्यालय व्यवस्थापन समिति सदस्य, नागरिक समाज संस्था आदि) का प्रतिनिधि रहने एलआरइडी अभ्यासकर्ताले बजेट विनियोजनका लागि केन्द्र सरकारमा भर पर्नुपरेको थियो ।

हालका वर्षहरूमा LPED ले एलआरइडी अभ्यासकर्ताहरूलाई विकास योजनालाई समन्वय गर्न र सहजीकरण गर्न अनि स्थानीय सरकारी कर्मचारीहरूलाई यस प्रयासमा सहयोग गर्न सक्षम बनाएको छ । एलआरइडी चे तना, बुझाइ र एलआरइडीलाई स्थानीय विकास प्रक्रियाका रूपमा प्रयोग गरी स्थानीय आर्थिक विकासलाई सक्षम बनाउन मूल प्रवाहमा ल्याइनुपर्छ । एलआरइडी अभ्यासकर्ताहरूले एलआरइडीमा जानकारी, विचार र अनुभवहरू आदानप्रदान गर्न केन्द्रीय भूमिका खेल सक्छन् । त्यसका लागि विज्ञहरूको राष्ट्रिय सञ्जाल गठन गरी क्रियाशील बनाउनुपर्छ । स्थानीय एलआरइडी अभ्यासकर्ता र राष्ट्रिय एलआरइडी सल्लाहकारहरूबीच नियमित संवादसमेत आयोजना गरिनुपर्छ ।

नेपालमा, बढ्दो रूपमा एलआरइडी अवधारणालाई स्थानीय सरकारहरूले अपनाउँदै छन्, एलआरइडी प्रणाली फैलँदो छ, जसले नेपालमा एलआरइडी सहजकर्ता र व्यवसायीहरूको उच्च माग सिर्जना गरिरहेको छ । तालिम, ज्ञान आदानप्रदान कार्यक्रम, शैक्षिक भ्रमण र संवाद कार्यक्रमहरूमार्फत एलआरइडी अभ्यासकर्ताहरूको क्षमता निरन्तर अभिवृद्धि गरिनुपर्छ । सबै तहका सरोकारवाला सरकारी सङ्घ संस्थाहरू, सम्बन्धित अन्य संरथाहरू र विकास साभेदारहरूलाई एलआरइडी कार्यक्रमहरूको निर्माण र विकास गर्न सहजकर्ता एवम् अभ्यासकर्ताको क्षमता विकास गर्नका लागि बाझनिय देखिन्छ ।

नेपालमा एलआरइडीको अवस्था पहिलेको भन्दा धेरै राप्रो छ । नयाँ संविधान जारी भएको आठ वर्ष बित्तै गर्दा देशव्यापी रूपमा एलआरइडीलाई व्यापक रूपमा लाग्नु गर्न समय आइसकेको देखिन्छ । एलआरइडी सफलताका धेरै कारकहरू विद्यमान छन् । प्रत्येक तहमा स्वनिर्णयको शक्तिका साथ एक बहुस्तरीय सरकारी प्रणाली स्थापित छ । र सहकार्यमा रुचि र स्थानीय तहमा सफलताका कथाबाट सिक्न र तिनलाई अन्य स्थानमा अनुसरण गर्न तत्परता स्पष्ट छ । GIZ र अन्य विकास साभेदारहरूद्वारा स्थानीय/प्रादेशिक संस्थाहरूसँगको सहकार्यमा स्थानीय सरकार तहमा विभिन्न एलआरइडी/एलइडी विधि तथा तरिकहरूको परीक्षण गरिएको छ तथा दक्षता भएका राष्ट्रिय र स्थानीय परामर्शदाताहरू र एलआरइडी अभ्यासकर्ताहरूको एक समूह स्थापना गरिएको छ ।

अन्त्यमा, कोभिड-१९ महामारीले निम्त्याएको सङ्कटलाई स्थानीय स्तरमा सामना गरिएबाट धेरै स्थानीय सार्वजनिक, निजी र सहकारी संस्थाका पात्रबीच शासकीय तहमा सहकार्य र संयुक्त पहल सफल हुन सक्छ । कुनै पनि स्थानको भविष्य इच्छाइएको दिशातर्फ लैजान सकिन्छ भन्ने देखाएको छ ।

अनुसूची १ : स्थानीय तहको अधिकार सूची

(धारा ५७ को उपधारा (४), धारा २१४ को उपधारा (२), धारा २२१ को उपधारा (२) र धारा २२६ को उपधारा (१) सँग सम्बन्धित)

क्र.सं.	मामिलाहरू
१.	नगर प्रहरी
२.	सहकारी संस्थाहरू
३.	एफएम सञ्चालन
४.	स्थानीय कर (सम्पति कर, घर भाडा कर, जग्गा तथा भवन वर्ता शुल्क, सवारी साधन कर), सेवा शुल्क, दस्तुर, पर्यटन शुल्क, विज्ञापन कर, व्यापार कर, भूमि कर (भूमि राजस्व), जरिवाना, मनोरञ्जन कर, भूमि राजस्व सङ्कलन
५.	स्थानीय सेवाहरूको व्यवस्थापन
६.	स्थानीय तथ्याङ्क र अभिलेखहरूको सङ्कलन
७.	स्थानीय तहको विकास योजना र परियोजना
८.	आधारभूत र माध्यमिक शिक्षा
९.	आधारभूत स्वास्थ्य र सरसफाई
१०.	स्थानीय बजार व्यवस्थापन, वातावरण संरक्षण र जैविक विविधता
११.	थानीय सडक, ग्रामीण सडक, कृषि सडक, सिँचाइ
१२.	गाउँ सभा, नगर सभा, जिल्ला सभा, स्थानीय अदालत, मध्यस्थता र निर्णयाधिकारको व्यवस्थापन
१३.	स्थानीय अभिलेख व्यवस्थापन
१४.	घर र जग्गा स्वामित्व प्रमाणपत्र वितरण
१५.	कृषि र पशुपालन, कृषि उत्पादन व्यवस्थापन, पशु स्वास्थ्य, सहकारी
१६.	ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति र असत्तहरूको व्यवस्थापन
१७.	बेरोजगारहरूको तथ्याङ्क सङ्कलन
१८.	कृषि विस्तारको व्यवस्थापन, सञ्चालन र नियन्त्रण
१९.	खानेपानी आपूर्ति, साना जलविद्युत् परियोजना, वैकल्पिक ऊर्जा
२०.	विपद् व्यवस्थापन
२१.	जलाधार, वन्यजन्तु, खानी र खनिजहरूको संरक्षण
२२.	भाषा, संस्कृति र ललित कलाको संरक्षण र विकास

